

Methoden in rechtswetenschap en rechtspraak

mr dr Antoinette J. Muntjewerff

Leerstoelgroep Encyclopedie der Rechtsgeleerdheid
Afdeling Algemene Rechtsleer
Faculteit der Rechtsgeleerdheid
Universiteit van Amsterdam
muntjewerff@uva.nl
www.leibnizcenter.org/~munt/¹

Korte inhoud

Het impliciet blijven van methoden in rechtswetenschap en rechtspraak is een structureel probleem bij het verrichten van rechtswetenschappelijk onderzoek en in de praktische beoefening van recht. In dit artikel wordt een werkwijze voorgesteld om methoden te expliciteren. De centrale vraag die hiertoe wordt gesteld is "Wat doen juristen?". Om een ordening aan te kunnen brengen in de veelheid van taken van juristen wordt een model gehanteerd waarin een onderscheid wordt gemaakt tussen 'ideale' wereld en 'echte wereld' enerzijds en drie niveaus van abstractie anderzijds. Dit model maakt het mogelijk de taken van juristen te inventariseren en te classificeren. De plaatsbepaling van de taak is een eerste stap op weg naar explicitering van methoden. De tweede stap is het analyseren (of deconponeren) van de taak. De hierin gevolgde aanpak is afkomstig uit de informatica en maakt naast activiteiten en benodigde kennis ook methoden expliciet. Ter illustratie wordt een centrale taak van juristen uitgewerkt. Het betreft hier de taak van het construeren van een juridische oplossing voor een concrete probleemsituatie.

1. Inleiding

De vraag wat juristen doen en vooral hoe zij dit (behoren te) doen is geen triviale vraag. Dit blijkt zowel uit de steeds weer oplevende discussie in en over de rechtswetenschap, uit problemen waarmee de rechtspraak wordt geconfronteerd en uit vragen met betrekking tot het inrichten van curricula voor academisch juridisch onderwijs.

Om een gefundeerd antwoord te kunnen formuleren op de vraag wat juristen doen en hoe ze dit (behoren te) doen is het noodzakelijk een ordening aan te brengen in de veelheid van taken die juristen uitvoeren. Als uitgangspunt van een ordening van taken wordt een model voorgesteld waarbinnen de taken van juristen geplaatst kunnen worden. In het model wordt een onderscheid gemaakt naar werelden en niveaus van abstractie.

Een model voor het kunnen ordenen van taken van juristen is een eerste stap op weg naar het beantwoorden van de vraag wat juristen (behoren te) doen.

¹ Antoinette Muntjewerff studeerde Pedagogische en Andragogische Wetenschappen aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Ze studeerde Rechtsgeleerdheid aan achtereenvolgens de Universiteit van Amsterdam, de Katholieke Universiteit Nijmegen en de Vrije Universiteit te Amsterdam. Binnen de afstudeerrichting Nederlands Recht studeerde ze af met als specialisatie Jeugd(straf)recht en Rechtsinformatica. Haar proefschrift beschrijft motivatie, analyse, ontwerp, implementatie en evaluatie van een instructieomgeving voor het leren oplossen van juridische casus PROSA.

Van 1988 – 2003 werkte ze als Universitair Docent (UD) bij de leerstoelgroep rechtsinformatica aan de Universiteit van Amsterdam. Vanaf 2003 is ze werkzaam als Universitair Docent (UD) Algemene Rechtsleer met als taken onderwijs en onderzoek. Het onderwerp van haar onderzoek is juridisch probleemoplossen. Onderzocht wordt wat juristen (behoren te) doen en hoe zij dit (behoren te) doen.

De tweede stap is vervolgens het analyseren (of decomponeren) van de verschillende taken om inzicht te krijgen in de activiteiten, kennis en methoden waaruit een taak is opgebouwd. Hiertoe wordt een werkwijze uit de informatica, meer in het bijzonder de *Artificial Intelligence* (AI) gebruikt om taakcomponenten te expliciteren en te modelleren. Als voorbeeld wordt een centrale taak van juristen gemodelleerd: het construeren van een juridische oplossing.

De voorgestelde werkwijze voor het inventariseren, classificeren en analyseren van taken van juristen is bedoeld als eerste stap op weg naar een explicitering van methoden in rechtswetenschap en rechtspraak. In rechtswetenschap en rechtpraktijk moet een methodenbewustzijn worden ontwikkeld.

Rechtswetenschappers en praktijk juristen moeten zich expliciet rekenschap geven van methoden die zij gebruiken bij het verrichten van rechtswetenschappelijk onderzoek en bij het praktisch juridisch handelen. Vranken (2005) spreekt hierbij over methodische disciplineren².

Om dit te realiseren moet structureel wetenschappelijk onderzoek worden verricht naar methoden van rechtswetenschap en rechtspraak.

“De student – en ook de oudere jurist – moet naar mijn mening leren zich rekenschap te geven van de methode, die de wetenschap van het privaatrecht volgt, zich duidelijk te maken waarom hij zoo en niet anders beslist, wat de factoren zijn, welke die beslissing bepalen.

Het is duidelijk dat zulk een rekenschap alleen mogelijk is als men met het werk zelf bezig is – niet er voor, ook niet er na. Daarom moest het woord ‘Inleiding’ uit de titel vervallen en werd de titel ‘Algemeen deel’ gekozen.

Het boek is gedacht als deel van Asser’s Handleiding, doch het behandelt niet een speciaal stuk van het burgerlijk recht, maar bespreekt het aan al de delen, personen-, zaken-, verbintenissen, erfrecht gemeene: de methode.” (Scholten, 1974)³.

2. Aanleiding onderzoek naar methoden in rechtswetenschap en rechtspraak

De directe aanleiding voor het onderzoek was het verzoek om ondersteuning bij het (her)inrichten van een curriculum rechtsmethodologie aan de faculteit Recht en Criminologie van de Vrije Universiteit Brussel⁴. Waar binnen de sociale wetenschappen naast het standaardwerk van De Groot (1961)⁵ over grondslagen van onderzoek en denken in de gedragswetenschappen, vele standaardwerken en handboeken bestaan over onderzoeksmethoden (zie bijvoorbeeld: 't Hart et al, 1996)⁶, moet de jurist

² J.B.M. Vranken. Mr. C. Asser’s handleiding tot de beoefening van het Nederlands burgerlijk recht. Algemeen deel. Deventer: Kluwer, 2005.

³ P. Scholten. Algemeen Deel. Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink, 1974 (derde druk, eerste druk 1931).

⁴ Door de invoering van de Bachelor Masters structuur (BaMa) in het Hoger Onderwijs veranderen structuur, duur en inrichting van opleidingen. Dit maakt het noodzakelijk om curricula te heroverwegen. Docenten worden voor de opdracht gesteld een heroriëntatie op doel, inhoud en vorm van het onderwijs uit te voeren. In Vlaanderen werd bij de invoering van de BaMa door het Department Onderwijs aan de Universiteiten en Hogescholen gevraagd een onderwijsontwikkelingsplan op te stellen. In het onderwijsontwikkelingsplan moet worden aangegeven hoe de instelling de BaMa gaat inrichten en hoe innovatie, flexibilisering en internationalisering worden gerealiseerd. In het onderwijsontwikkelingsplan van de VUB werden uitgangspunten geformuleerd die ten grondslag moeten liggen aan de inrichting van het onderwijs. De uitgangspunten zijn: competentiegericht, studentgecentreerd en flexibel onderwijs waarbij gebruik moet worden gemaakt van informatie- en communicatietechnologie (ICT) in het onderwijs. Op basis van de uitgangspunten in het onderwijsontwikkelingsplan formuleerde de faculteit Recht en Criminologie van de Vrije Universiteit Brussel in haar BaMa notitie uitgangspunten voor haar opleidingen. Zie A.J. Muntjewerff. Rechtsmethodologie. Onderzoek naar het inrichten van een curriculum rechtsmethodologie voor het academisch juridisch onderwijs. Onderzoeksplan in het kader van de wisselleerstoel Rechtsmethodologie vanuit het Tijdschrift voor Privaatrecht, 2003.

⁵ A.D. de Groot. Methodologie. Grondslagen van onderzoek en denken in de gedragswetenschappen. 's Gravenhage: Mouton, 1961.

⁶ H. 't Hart, J. van Dijk, M. de Goede, W. Jansen en J. Teunissen. Onderzoeksmethoden. Amsterdam: Boom, 1996.

het stellen met een gefragmenteerd aanbod van teksten die samen een incompleet beeld geven van grondslagen van rechtswetenschappelijk onderzoek en praktisch handelen⁷.

Rechtsmethodologie ziet toe op de methoden en technieken die in rechtswetenschap en rechtspraak (moeten) worden gebruikt om (juridische) kennis te verwerven en (juridische) problemen op te lossen⁸. Het betreft methoden te hanteren bij het verrichten van rechtswetenschappelijk onderzoek en in de beoefening van rechtspraak. Om een principieel en gefundeerd ontwerp te kunnen maken voor een curriculum rechtsmethodologie is het van belang methoden te expliciteren en te inventariseren.

Op grond van een geordende inventarisatie kan vervolgens gemotiveerd besloten worden wat al dan niet een plaats krijgt binnen een curriculum rechtsmethodologie.

De terugkerende discussie over de wetenschappelijkheid van de rechtswetenschap heeft voor een belangrijk deel te maken met het impliciet blijven van de werkwijzen die worden gevolgd bij het verzamelen, analyseren en interpreteren van gegevens om een antwoord te kunnen geven op de vraag "Wat is recht?" (zie o.a. Scholten, 1949; Polak, 1964; Langemeijer, 1974; de Jong, 1982; van de Ven, 1983; Kamstra et. al, 1988; Kunneman, 1991; Gutwirth, 1993; Barendrecht e.a., 2004; Franken, 2004; de Geest, 2004; van der Heijden, 2004; Stolker, 2003; Brouwer, 2005, van Roermund, 2005)⁹.

⁷ Zie onder meer K. Larenz, K. Methodenleer der Rechtswissenschaft. Springer-Verlag, 1969; H.J. van Eikema Hommes. De elementaire grondbegrippen der rechtswetenschap: een juridische methodologie. 1972; M. van Hoecke. Aard en methode van de rechtsdogmatiek. R&R nr.3, 1984, pp. 188-205; A. de Theux, I. Kovalovszky, N. Bernard. Précis de méthodologie juridique. Les sources documentaires du droit. Bruxelles: Publications des Facultés universitaires Saint-Louis, 2000 ; J.W.L. Broeksteeg, E.F. Stamhuis(red.). Rechtswetenschappelijk onderzoek. Over object en methode. Den Haag: Boom Juridische Uitgeverij, 2003. Zie voor teksten die gebruikt worden in het academisch juridisch onderwijs onder meer P. Abas, A. Broekers-Knol, J.L.T. van Hasselt-Pino, M. van Loenhoud-de Wolf. *Een methode voor het oplossen van casusposities: een juridisch practicum*. Arnhem: Gouda Quint, 1985; N.E.; Algra, J.B.J.M. ten Berge, P.H. Sleurink, P.H. *Juridisch casusoplossen*. Poly-juridisch zakboekje. Koninklijke PBNA, 1991; V. Tunkel. Legal Research. Law-Finding and Problem-Solving. Legal Practice Handbook. London: Blackstone Press, 1992; B. de Schutter, B. Rechtsmethodologie. Antwerpen: Kluwer rechtswetenschappen, 1998; M.M. Henket, P.J. van den Hoven, P.J. Juridische vaardigheden in argumentatief verband. Groningen: Wolters-Noordhoff, 1999; M.G. IJzermans, G.A.F.M. Schaaijk, G.A.F.M. Oefening baart kunst. Onderzoeken, argumenteren en presenteren. Den Haag: Boom Juridische Uitgeverij, 2003; D. Vanheule, M. Kempen, A. van Overbeek. Hoe vind ik recht? Maklu, 2003; A.M. Bos. Regelgevingleidraad. In Vaardigheden/Bijlagen Encyclopedie. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, 2005; A.M. Bos. Jurisprudentieleidraad. In Vaardigheden/Bijlagen Encyclopedie. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, 2005; A. Broekers-Knol, B. van Klink. Pleitwijzer. Succesvol pleiten in de praktijk. Amsterdam: Bert Bakker, 2005; W. Schreurs, F. Eggemont, S. Smis, P. Paepe. Praktijkboek Rechtsmethodologie. Inleiding tot het opzoeken en analyseren van de bronnen van nationaal, Europees en internationaal recht. Brugge: die Keure, 2006.

⁸ De methodologie, of methodenleer, is een wetenschap over wetenschapsbeoefening. Een methodologie geeft normen van goed wetenschappelijk onderzoek. Een methodologie bevat: een terminologie, een taakdecompositie, specifieke methoden en technieken, een rechtvaardiging (theorie, visie). Een methode is een algemene werkwijze om gegevens te verzamelen en te analyseren, een techniek is een specifieke procedure die behoort bij het verzamelen en analyseren van gegevens.

Er wordt in de literatuur gesproken over rechtsmethodologie, juridische methodologie en methodologie van het recht.

Zie voor een overzicht van rechtsmethodologie onderwijs en onderzoek www.lri.jur.uva.nl/rechtsmethodologie/ Op deze site is ook een uitgebreide literatuurlijst beschikbaar, alsmede een begrippenlijst.

⁹ P. Scholten. De structuur der rechtswetenschap. Verzamelde Geschriften. Zwolle: Tjeenk Willink, 1949; J.M. Polak (red.) Vooruitzichten in de Rechtswetenschap. Deventer: Kluwer, 1964; G.E. Langemeijer, G.E. Is de 'rechtswetenschap' een wetenschap? R en R nr. 1/2, mei 1974, pp.1-4; H.M. de Jong. Rechtswetenschap in perspectief. NJB nr.5, 30 jan. 1982, pp. 132-137; J.J.M. van de Ven. Is rechtsgeleerdheid een wetenschap? Themis nr.2, 1983, pp. 132-147; O.W.M. Kamstra, F.B.M. Kunneman, C.W. Maris. Nederlandse Rechtswetenschap. Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink, 1988; F. Kunneman. Rechtswetenschap. Nijmegen: Ars Aequi Libri, 1991; S.Gutwirth. Waarheidsaanspraken in recht en wetenschap. Een onderzoek naar de verhouding tussen recht en wetenschap met bijzondere illustraties uit het informaticarecht. Brussel/Antwerpen: VUBPress/MAKLUM, 1993; Barendrecht, J. Vranken, I. Giesen, M. Borgers, W van den Burg, H. Tijssen, B van Roermund en W. van Boom. Methoden van rechtswetenschap: komen we verder? NJB 30 juli 2004, afl. 28, p. 1419 – 1428; H. Franken. Rechtsgeleerdheid in de rij der wetenschappen. NJB 30 juli 2004, afl. 28, p. 1400 – 1408; G. de Geest. Hoe maken we van de rechtswetenschap een volwaardige wetenschap? NJB 9 januari 2004, afl. 2, p. 58 – 66; P.F. van der Heijden, P.F. Recht als wetenschap. NJB 30 juli 2004, afl. 28, p. 1399; C.J.J.M. Stolker. 'Ja geleerd zijn jullie wel!'. Over de status van de

Deze implicietheid van methoden speelt rechtswetenschappers ook parten in het verkrijgen van tweede en derde geldstroom financiering (zie o.a. Barendrecht, 1996; Thijssen, 2003; Stolker, 2004; van den Bergh, 2005)¹⁰. Ook in de rechtspraak leidt het impliciet houden van methoden tot problemen (zie o.a. Vranken, 2005)¹¹.

Het gaat er om methoden die juristen gebruiken in rechtswetenschap en rechtspraak te expliciteren en te inventariseren. Pogingen daartoe zijn eerder ondernomen door Haentjens et. al. (1985), Korrel en Kamstra (1991), Brouwer (2005), Vranken (2005) en van Manen (2005)¹². Korrel en Kamstra stellen de vraag "Hoe juristen wetenschap bedrijven". Brouwer stelt de vraag "Wat maakt een goed jurist". Vranken stelt de vraag "Wat juristen doen" waarbij hij, naar eigen zeggen, de positie inneemt van een geëngageerde toeschouwer die ziet hoe juristen met het burgerlijk recht omgaan¹³.

Ons uitgangspunt is onderzoek naar juridisch probleemoplossen. Hieronder vallen:

- Rechtswetenschap
 - o het oplossen van problemen aangereikt door de juridische praktijk (praktijkonderzoek)
 - o het oplossen van kennisproblemen (fundamenteel onderzoek)
- Rechtspraak; het handelen in de rechtspraak

De centrale vraag die in dit onderzoek wordt gesteld is: "Wat doen juristen?".

- wat behoren juristen te doen en hoe behoren zij dit te doen (prescriptief)
- wat doen juristen en hoe doen zij dit (descriptief)

Om deze centrale vraag te onderzoeken wordt in het onderzoek een taakperspectief ingenomen en worden modellen van juridische probleemoplostaken ge(re)construeerd.

De werkwijze die wordt gevolgd in de (re)constructie is afkomstig uit de *Artificial Intelligence*, meer specifiek de *knowledge engineering*¹⁴.

rechtswetenschap. NJB 11 april 2003, afl. 15, p. 766 – 778: J.G. Brouwer (red). Wat maakt een goed jurist? Over academische vorming en het recht. Den Haag: Boom Juridische Uitgeverij, 2005.

¹⁰J.M. Barendrecht. Rechtswetenschap: stoffig of inventief? De Nederlandse universitaire rechtswetenschap beoordeeld door een visitatiecommissie. NJB nr. 19, 10 mei 1996, pp. 705-714; H. Thijssen. De beoordeling van rechtswetenschappelijk onderzoek: een vak apart! NJB 23 juni 2003, afl. 24, p. 1218 – 1231; C.J.J.M. Stolker. Wat maakt een juridisch tijdschrift wetenschappelijk? NJB 30 juli 2004, afl. 28, p. 1409 – 1418; R. van den Bergh (red.). Ex Iusta Causa Traditum. Essays in honour of Eric H. Pool. South Africa: University of South Africa, 2005; B. van Roermund. Rechtswetenschap – disciplinair en interdisciplinair. Rechtsfilosofie & Rechtstheorie, 2005/1, 34^e jaargang, pp. 81 - 109. Den Haag: Boom Juridische uitgevers.

¹¹ J.B.M. Vranken. Mr. C. Asser's handleiding tot de beoefening van het Nederlands burgerlijk recht. Algemeen deel. Deventer: Kluwer, 2005.

¹² R.C.P. Haentjens, C. Hellingman, O.W.M. Kamstra, F.B.N.M. Kunneman en M.Verhorst. Object en methode in de Nederlandse rechtswetenschap; op zoek naar standpunten. NJB 22 juni 1985, afl 25, p. 806 – 808; P.G. Korrel en O.W.M. Kamstra. Sociaal Wetenschappelijke & Juridische methodologie. Amsterdam: Melkman – Uitgeverij, 1991; J.G. Brouwer (red). Wat maakt een goed jurist? Over academische vorming en het recht. Den Haag: Boom Juridische Uitgeverij, 2005; J.B.M. Vranken. Mr. C. Asser's handleiding tot de beoefening van het Nederlands burgerlijk recht. Algemeen deel. Deventer: Kluwer, 2005; N.F. van Manen. Comparatieve studie naar de methoden van (rechts)wetenschap. NWO onderzoeksvoorstel 2005 (gehonoreerd).

¹³ Of zoals door Scholtens en Eikema Hommes indertijd is geformuleerd 'Reflexion auf eigenes Tun'. P. Scholten. Algemeen Deel. Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink, 1974 (derde druk, eerste druk 1931); H.J. van Eikema Hommes. De elementaire grondbegrippen der rechtswetenschap: een juridische methodologie. 1972.

¹⁴ L. Steels, L. The Deepening of Expert Systems. AICOM, vol. 0, no. 1, pp. 9 – 16, 1987; J.A. Breuker en B. Wielinga. Models of expertise in knowledge acquisition. In Guida, G. & Tasso, C. (Eds.). Topics in Expert System Design: Methodologies and Tools. Amsterdam: North Holland, 1989; R. Benjamins. Problem Solving Methods for Diagnosis. Amsterdam: Thesis University of Amsterdam, 1993; A. Valente en Ch. Löckenhoff. Structure as guidance: a library of assessment models. In Proceedings of the EKAW. Toulouse: University of Toulouse, 1993; A. Valente. Legal Knowledge Engineering. A modelling approach. Amsterdam: IOS Press, 1995.

Een *knowledge engineer* (kennis ingenieur) heeft tot taak het in kaart brengen van taken en kennis in een bepaald domein met als doel het automatiseren van taakuitvoer en kennis toevoering. Een vereiste hierbij is dat de taken en kennis expliciet worden beschreven juist omdat ze moeten worden uitgevoerd door een automaat. De methoden en technieken die hierbij worden gebruikt zijn afkomstig uit de cognitieve psychologie, de cognitieve wetenschap en de informatica, meer specifiek de *Artificial*

Om methoden te kunnen inventariseren is het noodzakelijk eerst vast te stellen welke taken juristen uitvoeren en vervolgens deze taken te modelleren. De werkwijze komt erop neer dat taken worden gemodelleerd door het expliciteren van activiteiten, volgorde van activiteiten, kennistypen, kennisstructuren, afleidingen die plaatsvinden op de kennis en de componenten in de oplossing. De taken worden 'gedecomposeerd' in subtaken, waarbij onderlinge afhankelijkheden tussen (sub)taken zichtbaar worden gemaakt en expliciet wordt welke kennis, methoden en technieken zijn vereist voor het correct uitvoeren van een taak¹⁵.

3. Doel onderzoek naar methoden in rechtswetenschap en rechtspraak

Het doel van ons onderzoek is methoden in rechtswetenschap en rechtspraak te expliciteren, te inventariseren en te classificeren om inzichten op te leveren over grondslagen van juridisch probleemoplossen en over de aard van juridisch probleemoplossen (o.a. juridische ontologie, (rechts)methodologie) alsmede de rechtspraak te ondersteunen door het aanreiken van professionaliseringsinstrumenten c.q. instrumenten voor expertise ontwikkeling (o.a. instrumenten als PROSA, CASE, e-See, *NIPPUR*)¹⁶.

Intelligence (Kunstmatige intelligentie). De *knowledge engineer* neemt een positie in tussen de domeinexpert en de programmeur.

¹⁵A. Newell, H.A. Simon. *Human Problem Solving*. Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1972; A. Newell. The knowledge level. *Artificial Intelligence*, 18, p. 87 – 127, 1982; B. Chandrasekaran, B. Towards a functional architecture for intelligence based on generic information processing tasks. In *Proceedings of the IJCAI'87*, pp. 1183 - 1192. Milano, 1987; K.A. Ericsson, J. Smith(Eds.). *Toward a general theory of expertise: prospects and limits*. Cambridge: Cambridge University Press, 1991; H. Eriksson, Y. Shahar, S.W. Tu, A.R. Puerta, M.A. Musen. Task modeling with reusable problem-solving methods. *Artificial Intelligence*, 79, pp. 293 – 326, 1995; J.A. Breuker, J.A. Problems in indexing Problem Solving Methods. In Fensel, D. (Ed.). *Problem Solving Methods for Knowledge Based Systems*, pp. 19 - 36. Nagayo: IJCAI, 1997; A. Valente, J.A. Breuker, W. Van de Velde. The CommonKADS Library in perspective, *International Journal of Human Computer Studies*, 49, 391 – 416, 1998; G. Schreiber, H. Akkermans, A. Anjewierden, R. de Hoog, N. Shadbolt, W. van der Velde, B. Wielinga. *Knowledge Management and Engineering. The CommonKADS methodology*. The MIT Press, 1999; A.J. Muntjewerff. *An Instructional Environment for Learning to Solve Legal Cases PROSA*. Amsterdam: UvA, 2000.

¹⁶Zie voor PROSA: A.J. Muntjewerff. *An Instructional Environment for Learning to Solve Legal Cases PROSA*. Amsterdam: UvA, 2000; A.J. Muntjewerff, J.A. Breuker. Evaluating PROSA, a system to train solving legal cases. In Johanna D. Moore, Carol Luckhardt Redfield & W. Lewis Johnson (eds.). *Artificial Intelligence in Education. AI-ED in the Wired and Wireless Future*. IOS Press, 2001, pp. 278 – 285; <http://prosa.leibnizcenter.org/>

Zie voor CASE: A.J. Muntjewerff, A. Jordaans, R. Hoekstra, R. Leenes. *Case Analysis and Storage Environment – CASE in D. Bourcier* (ed.), *Legal Knowledge and Information Systems. Jurix 2003: The Sixteenth Annual Conference*. Amsterdam: IOS Press, 2003, pp. 1-10; <http://case.leibnizcenter.org/>

Zie voor e-See: A.J. Muntjewerff, D.J. DeTombe. *A Generic Environment for Integrating Streaming Video in Legal Education e-See*. In *Proceedings of ED-MEDIA 2004. World Conference on Educational Multimedia, Hypermedia & Telecommunications*. Charlottesville, VA: AACE, 2004, p. 527 – 532; <http://esee.leibnizcenter.org/>

Zie voor NIPPUR: A.J. Muntjewerff, J. Bruining. *Nippur. Een instructie- en toetsomgeving voor het leren oplossen van juridische informatieproblemen*. Utrecht: DU rapport, 2006.

Zie voor de algemene uitgangspunten voor de werkwijze van het ontwerpen van het instructiemateriaal op basis van modellen van juridische taken het HYPATIA onderzoeksprogramma in o.a. A.J. Muntjewerff. *Principled and Structured Design of Electronic Materials for Learning the Law in T.J.M. Bench-Capon, A. Daskalopulu and R.G.F. Winkels* (eds.), *Legal Knowledge and Information Systems. Jurix 2002: The Fifteenth Annual Conference*. Amsterdam: IOS Press, 2002, pp. 133-142.

A.J. Muntjewerff. *HYPATIA research program. Models of Legal Knowledge and Legal Reasoning in Electronic Materials for Learning the Law*. Amsterdam: University of Amsterdam, 2002, ISBN 90-806969-1-9.

Zie voor theorieën over expertise en expertiseontwikkeling: K.A. Ericsson, N. Charness, P.J. Feltovich, R.R. Hofman (eds.). *The Cambridge Handbook of Expertise and Expert performance*. New York: Cambridge University Press. 2006.

De explicitering van methoden heeft als uiteindelijk doel te komen tot een gefundeerde ordening en beschrijving van methoden voor rechtswetenschap en rechtspraak.

Een overzicht van methoden in rechtswetenschap en rechtspraak:

- verheldert het debat over de wetenschappelijkheid van het recht
- verheldert de relatie tussen rechtspraak en rechtswetenschap
- geeft inzicht in de verschillen en overeenkomsten tussen de verschillende rechtsgebieden c.q. vakgebieden
- expliciteert waar moeilijkheden liggen in rechtspraak en rechtswetenschap
- verheldert uitgangspunten voor automatisering van taken
- verheldert uitgangspunten voor het inrichten van instructie

4. Activiteiten onderzoek naar methoden in rechtswetenschap en rechtspraak

Om tot een gefundeerde ordening en beschrijving van methoden voor rechtswetenschap en rechtspraak te komen wordt een werkwijze voorgesteld die bestaat uit:

- een inventarisatie van werkerreinen
- het lokaliseren en inventariseren van juridische taken
- het modelleren van de juridische taken

4.1 Inventarisatie werkerreinen

De vraag wat juristen doen en vooral hoe zij dit (behoren te) doen is geen triviale vraag. Dit blijkt zowel uit de steeds weer oplevende discussie in en over de rechtswetenschap, uit problemen waarmee de rechtspraak wordt geconfronteerd en uit vragen met betrekking tot het inrichten van curricula voor academisch juridisch onderwijs.

Om een gefundeerd antwoord te kunnen formuleren op de vraag wat juristen doen en hoe ze dit (behoren te) doen is het noodzakelijk een ordening aan te brengen in de veelheid van taken die juristen uitvoeren. Als uitgangspunt van een ordening van taken wordt een model voorgesteld waarbinnen de taken van juristen geplaatst kunnen worden. In het model wordt een onderscheid voorgesteld naar werelden en niveaus van abstractie.

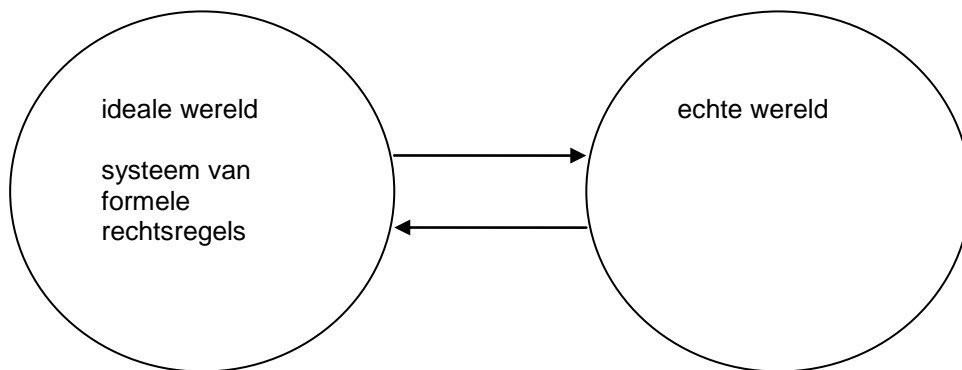
Wetenschap gaat over het verwerven van kennis over de wereld¹⁷. Het doel van wetenschap is theorievorming en dit vereist een gerichtheid op het verkrijgen van abstracte, toetsbare kennis over

¹⁷ Wetenschap is verzamelnaam voor een aantal uiteenlopende activiteiten en procedures voor het verwerven van kennis over (een deel van) de werkelijkheid, waarbij zowel eisen worden gesteld aan de werkwijzen bij het verkrijgen van kennis (systematisch, objectief, op logische wijze) als aan de verkregen kennis om deze als wetenschappelijke kennis te mogen kwalificeren (abstract, toetsbaar c.q. getoetst). Hoe abstracter (of theoretischer) en hoe toetsbaarder (of getoetster) de kennis, hoe wetenschappelijker. Wat betreft de onderzoeksmethode kan het volgende onderscheid worden gemaakt:

- natuurwetenschappen bestuderen de levenloze en levende natuur (zoals biologie, scheikunde, natuurkunde)
 - methoden: het experiment
- geesteswetenschappen bestuderen voortbrengselen van de menselijke geest, beschrijven culturele uitingen van de mens in al hun vormen (zoals letteren, theologie, rechtswetenschappen)
 - methoden: de hermeneutiek, de kunst van het uitleggen, 'Verstehen'.

De natuurwetenschappelijke- en geesteswetenschappelijke methoden hebben een lange traditie. De sociale wetenschappen komen op halverwege de negentiende eeuw. Omdat de sociale wetenschappen menselijke uitingen, menselijk gedrag, bestuderen horen ze formeel thuis binnen de geesteswetenschappen. Echter over de wijze waarop ze hun object (menselijk gedrag) onderzoeken bestaat een methodologische strijd. Een deel van de sociale wetenschappers wil de sociale werkelijkheid

een zo precies mogelijk omschreven deel van de werkelijkheid. Als we moeten vaststellen wat de eigen aard is van het recht, wat eigen is aan rechtswetenschap en rechtspraak, wat het recht onderscheid van alle andere disciplines, komen we uit bij rechtsregels. Het eigene van het recht is het consistente en coherente systeem van formele regels¹⁸. Dit door mensen ontworpen systeem van regels kan worden gezien als een eigen wereld: de 'ideale' wereld. In de 'ideale' wereld kunnen de rechtsregels in onderling verband worden bestudeerd als een wereld op zich.

Figuur1: Twee werelden

Deze 'ideale' wereld is echter ontworpen met een doel: het sturen van de 'echte' wereld. De werkelijkheid van het recht bestaat zo uit twee werelden: de 'ideale' wereld en de 'echte' wereld (zie Fig. 1).

Een goed ontwerp kent naast doelen ook een aantal ontwerpvereisten en -principes waaraan een goed ontwerp moet voldoen. Zo stelt men aan een systeem van rechtsregels de eis dat het systeem coherent en consistent is en blijft. In het ontwerpen en in stand houden van de een coherent en consistent systeem van rechtsregels vervullen rechtsbeginselen een belangrijke functie (zie Fig. 2).

bestuderen gebruikmakend van de natuurwetenschappelijke methode van het experiment, een deel van de sociale wetenschappers wil de sociale werkelijkheid bestuderen gebruikmakend van de geesteswetenschappelijke methode van het 'Verstehen' Wat betreft de toetsing kan een onderscheid worden gemaakt tussen interne en externe toetsing.

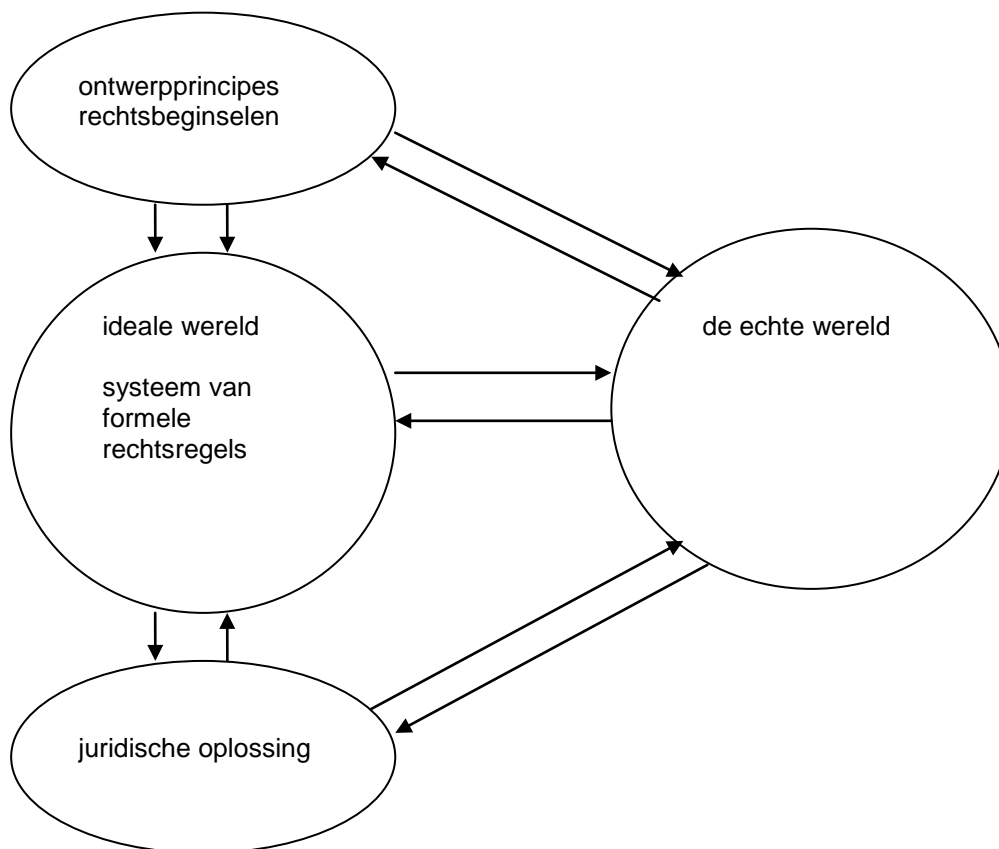
Bij interne toetsing wordt gecontroleerd of de spelregels van de logica zijn gevolgd in de formulering van de kennis, of de verschillende uitspraken die worden gedaan niet met elkaar in tegenspraak zijn en of de uitspraken helder zijn geformuleerd. Interne toetsing:

- coherentie criterium: een uitspraak is waar als de uitspraak op een logische wijze samenhangt met het geheel van overige uitspraken. Een uitspraak wordt uitsluitend getoetst op de samenhang binnen het geheel van uitspraken.
- consensus criterium: een uitspraak is waar als er overeenstemming over is tussen deskundigen.

Bij externe toetsing wordt nagegaan of de uitspraken in overeenstemming zijn met de werkelijkheid en door feiten in de werkelijkheid kunnen worden bevestigd of weerlegd. Externe toetsing:

- correspondentie criterium: een uitspraak is waar als deze overeenkomt met waarneembare feiten.

¹⁸ Rechtsregels zijn normatieve uitspraken waarin wordt aangegeven hoe men zich behoort te gedragen. Bestudering van de 'ideale' wereld levert uitspraken op die stellen "zo hoort het". Van de normen wordt geprobeerd een coherent en consistent geheel te bouwen c.q. in stand te houden.

Figuur 2: Drie abstractieniveaus in de ideale wereld

De 'echte' wereld is de wereld van de waarneembare feiten¹⁹.

Als tweede ordeningsprincipe hanteren we het onderscheid in niveaus van abstractie: macroniveau mesoniveau en microniveau²⁰.

Het macroniveau van bestudering is het niveau van de rechtsregels los van een specifiek geval of een specifiek rechtstelsel, het mesoniveau van bestudering is het niveau van een specifiek systeem van rechtsregels, het microniveau van bestudering is het niveau van de rechtsregel in het concrete geval.

De indeling geeft een geordend uitgangspunt om de vraag "Wat juristen doen" te kunnen beantwoorden (zie Tabel 1).

wereld	'ideale wereld'	'echte' wereld ²¹

¹⁹ Bestudering van de 'echte' wereld levert uitspraken op die stellen "zo is het". Het gaat om feitenuitspraken. In de 'echte' wereld worden rechtsregels (en de taken die samenhangen met rechtsregels zoals ontwerpen van rechtsregels, toepassen van rechtsregels, handhaven van rechtsregels, evalueren van rechtsregels etc.) bestudeerd als feit. De disciplines die de rechtsregels als feit bestuderen stellen een eigen wetenschappelijk en praktisch doel en volgen de werkwijzen zoals die zijn geformuleerd in de eigen discipline.

²⁰ Onderscheiden in niveaus van abstractie in de bestudering van de werkelijkheid is een standaard indeling die disciplines gebruiken om grip te krijgen op de complexiteit van het onderzoeksobject zie o.a. micro-, meso-, macro economie, micro-, meso-, macro pedagogiek).

niveau van abstractie		
macro niveau niveau van recht in algemeen	ontwerpprincipes en ontwerpvereisten van rechtsregels	→ ←
meso niveau niveau van rechtssysteem	↓ ↑ ontwerpen en in stand houden van een systeem van rechtsregels	→ ←
micro niveau niveau van concreet geval	↓ ↑ rechtsregel in concrete geval constructie van de juridische oplossing voor een specifieke situatie	→ ←

Tabel 1: Indeling naar wereld en abstractieniveau.

Er speelt nog een derde onderscheid mee naast het onderscheid in twee werelden en drie abstractieniveaus: het onderscheid tussen wetenschappelijk of praktisch bezig zijn. Waar de rechtswetenschap ziet op het oplossen van problemen aangereikt door de juridische praktijk (praktijkonderzoek) en/of het oplossen van kennisproblemen (fundamenteel onderzoek), ziet de rechtspraak op het probleemoplossend handelen. Rechtsregels zijn in eerste en laatste instantie altijd bedoeld voor een praktijk, de rechtsregels zijn bedoeld om gedrag te sturen in de 'echte' wereld. In die zin kan een rechtswetenschap niet zonder rechtspraak²². Het omgekeerde geldt echter evenzo. Een rechtspraak kan niet zonder rechtswetenschap²².

In de rechtswetenschap worden de ontwerpprincipes van rechtsregels geformuleerd, worden de rechtsregels gesystematiseerd en wordt het systeem in stand gehouden, maar evenzeer wordt er bijvoorbeeld getoetst of de rechtsregels doen wat ze behoren te doen (evalueren van rechtsregels),

²¹ Invullen van de cellen van de bestudering van rechtsregels en het probleemoplossen met rechtsregels in de 'echte' wereld is afhankelijk van de discipline die men voor ogen heeft. De disciplines die de rechtsregels als feit bestuderen stellen een eigen wetenschappelijk en praktisch doel en volgen de werkwijzen zoals die zijn geformuleerd in de eigen discipline.

²² Vele juristen werkzaam in rechtswetenschap en/of rechtspraak zien geen wezenlijke verschillen tussen de rechtswetenschappelijke methoden en de methoden in de rechtspraak. Beide hebben rechtsvinding tot doel, namelijk het vinden van de beste juridische oplossing voor een probleem, de voornaamste taak van de rechtswetenschap ligt in het ondersteunen van de rechtspraak. Zie onder meer E.M. Meijers. Dogmatische rechtswetenschap. 's-Gravenhage: Zuid-Hollandsche boek- en handelsdrukkerij, 1903; P. Scholten. Algemeen Deel. Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink, 1974 (derde druk, eerste druk 1931); P. Scholten. De structuur der rechtswetenschap. Verzamelde Geschriften. Zwolle: Tjeenk Willink, 1949.

welke problemen in de 'echte' wereld zouden kunnen worden 'opgelost'²³ door rechtsregels te ontwerpen²⁴.

rechtswetenschappen	rechtspraktijk/rechtskunde ²⁵
kennis ter beschikking aan praktijk	→
reflectie over praktijk	←
	← vragen aan wetenschap
	→ toepassen van uitkomsten
wetenschappelijk onderzoek	praktisch handelen
doel	doel
theorievorming	praktisch probleemoplossen/handelen
methoden en technieken van wetenschappelijk onderzoek	probleemoplosmethoden en technieken
methodologie	Methodologie
normen van goed wetenschappelijk onderzoek	normen van goed praktisch handelen

Tabel: Interactie rechtswetenschap – rechtspraktijk.

4.2 Lokaliseren, inventariseren en modelleren van juridische taken

Het uitgangspunt was een werkwijze te introduceren voor het inventariseren en expliciteren van methoden. Hiertoe is het noodzakelijk eerst vast te stellen welke taken juristen uitvoeren. Rechtsregels is waar het om draait in rechtswetenschap en rechtspraktijk. De taken van onderzoekers of praktijkfunctionarissen binnen het recht hebben altijd met rechtsregels te maken. Denk aan, onder meer, het ontwerpen van rechtsregels, het toepassen van rechtsregels, het handhaven van rechtsregels, het evalueren van rechtsregels.

Het onderscheid in twee werelden en in drie niveaus van abstractie levert een model op om deze centrale taken te inventariseren en te classificeren.

²³ Oplossen staat hier tussen aanhalingstekens omdat het maar de vraag is of een probleem echt wordt opgelost. Het recht kan slechts een juridische oplossing formuleren. In die zin zijn de oplossingen die het recht biedt per definitie beperkt en onvolledig. De complexe maatschappelijke vraagstukken en problemen waarmee de samenleving wordt geconfronteerd zijn niet monodisciplinair op te lossen. Dit vereist namelijk een interdisciplinaire werkwijze. Zie voor een theorie en methodologie voor complexe maatschappelijke problemen: D.J. DeTombe. Defining complex interdisciplinary societal problems. A theoretical study for constructing a co-operative problem analyzing method: the method COMPRAM. Amsterdam: Thesis Publishers, 1994. Deze methodologie is door de OECD overgenomen om wereldwijd problemen op het terrein van *global safety* aan te pakken. Zie voor uitgebreide literatuuropgave over deze methodologie www.geocities.com/doriendetombe

²⁴ Zie voor een identieke discussie over de wetenschappelijkheid van in dit geval de pedagogiek alsmede over de relatie tussen pedagogische wetenschappen en de opvoedkunde: M.J. Langeveld. Beknopte theoretische pedagogiek. Groningen: Wolters-Noordhof, 1963; B. Spiecker, B. Levering, A.J. Beekman (red.). Theoretische pedagogiek: opstellen. Meppel: Boom, 1982; J.D. Imelman. Theoretische pedagogiek. Nijkerk: Intro, 1995;

²⁵ Vergelijk onder meer de pedagogische wetenschappen en de praktische, op handelen gerichte, opvoedkunde; de medische wetenschappen en de op handelen gerichte geneeskunde; de taalwetenschappen en de op handelen gerichte taalkunde.

Kijken we bijvoorbeeld in de 'ideale' wereld op het mesoniveau dan staat daar centraal het ontwerpen en in stand houden van een systeem van rechtsregels. In het Nederlandse rechtssysteem wordt het systeem ontworpen en in stand gehouden door de taken wetgeven en rechtspreken²⁶.

De volgende stap in het expliciteren van methoden is het modelleren van de taken. De taken worden gemodelleerd door het expliciteren van activiteiten, volgorde van activiteiten, kennistypen, kennisstructuren, afleidingen die plaatsvinden op de kennis en de componenten in de oplossing. De taken worden 'gedecomposeerd' in subtaken, waarbij onderlinge afhankelijkheden tussen (sub)taken zichtbaar worden gemaakt en expliciet wordt welke kennis, methoden en technieken zijn vereist voor het correct uitvoeren van een taak. Deze werkwijze is afkomstig uit de informatica, meer specifiek het vakgebied van de *Artificial Intelligence (AI)*. *Knowledge engineering* is een deeldiscipline binnen de AI waarbinnen kennisintensieve systemen worden ontwikkeld²⁷. In het kader daarvan is er een methodologie ontworpen voor het ontwikkelen van kennisintensieve systemen: de KADS methodologie²⁸. Centraal in deze methodologie voor het ontwikkelen van kennisintensieve systemen staat de constructie van een typologie van taken. Doel van de takentypologie is het hergebruik van de ontwikkelde taakmodellen in het ontwerpen van kennisintensieve systemen. Hiertoe is een bibliotheek van taakmodellen opgesteld. Uitgangspunt van de typologie is de notie van 'systeem', een term die verwijst naar het object waar de taak op wordt toegepast. Het systeem hoeft nog niet te bestaan (kan worden ontworpen) en het systeem kan een artefact²⁹ zijn of een *device*. Er wordt een primair onderscheid gemaakt tussen analyse- en synthesesetaken. Bij analysetaken is er een bestaand systeem, dat in de meeste gevallen niet geheel bekend is. De *input* van de taak bestaat uit enkele gegevens over het systeem, de *output* van de taak geeft een bepaalde karakterisering van het systeem. Bij synthesesetaken is er nog geen systeem, de *input* van de taak bestaat uit vereisten voor het te ontwerpen systeem, de *output* van de taak bestaat uit de beschrijving van het geconstrueerde systeem.

Typische analysetaken die worden onderscheiden in de bibliotheek van taakmodellen binnen de KADS methodologie zijn: *classification, assessment, diagnosis, monitoring en prediction*.

Van deze taken zijn modellen gemaakt die beschikbaar zijn voor hergebruik³⁰. Typische synthesesetaken zijn *design, modelling, planning, scheduling en assignment*.

Als we kijken naar de taak die te maken heeft met het ontwerpen van het systeem van rechtsregels, is er sprake van de synthesesetaak *design* (ontwerptaak). Er is nog geen systeem, de *input* van de taak bestaat uit vereisten voor het te ontwerpen systeem, de *output* van de taak bestaat uit de beschrijving van het geconstrueerde systeem. Als we kijken naar de taak die te maken heeft met het construeren van een juridische oplossing, is er sprake van *assessment* (beoordelingstaak). Er is een bestaand

²⁶ De taak van het construeren van een juridische oplossing voor een specifieke probleemsituatie wordt in rechtswetenschap en rechtspraktijk aangeduid met termen als: rechtstoepassing, rechtsvinding en rechtsvorming.

²⁷ Denk hierbij aan kennissystemen (of zoals ize in eerste instantie werden genoemd expert systemen).

²⁸ KADS methodologie voor ontwikkelen van kennisgebaseerde systemen zie onder meer: B. Chandrasekaran. Towards a functional architecture for intelligence based on generic information processing tasks. In Proceedings of the IJCAI'87, pp. 1183 - 1192. Milano, 1987; J.A. Breuker, B. Wielinga. Models of expertise in knowledge acquisition. In Guida, G. & Tasso, C. (Eds.). Topics in Expert System Design: Methodologies and Tools. Amsterdam: North Holland, 1989; J.A. Breuker. Towards a Workbench for the Legal Practitioner. In C. van Noordwijk, A.H.J. Schmidt, and R.G.F. Winkels, editors, Legal Knowledge Based Systems: Aims for Research and Development. Proceedings of JURIX Conference 1990, pages 25 - 36. Lelystad: Koninklijke Vermande BV, 1990; G. Schreiber, H. Akkermans, A. Anjewierden, R. de Hoog, N. Shadbolt, W. van der Velde, B. Wielinga Knowledge Management and Engineering. The CommonKADS methodology. The MIT Press, 1999.

²⁹ Zoals een systeem van rechtsregels een arte fact is.

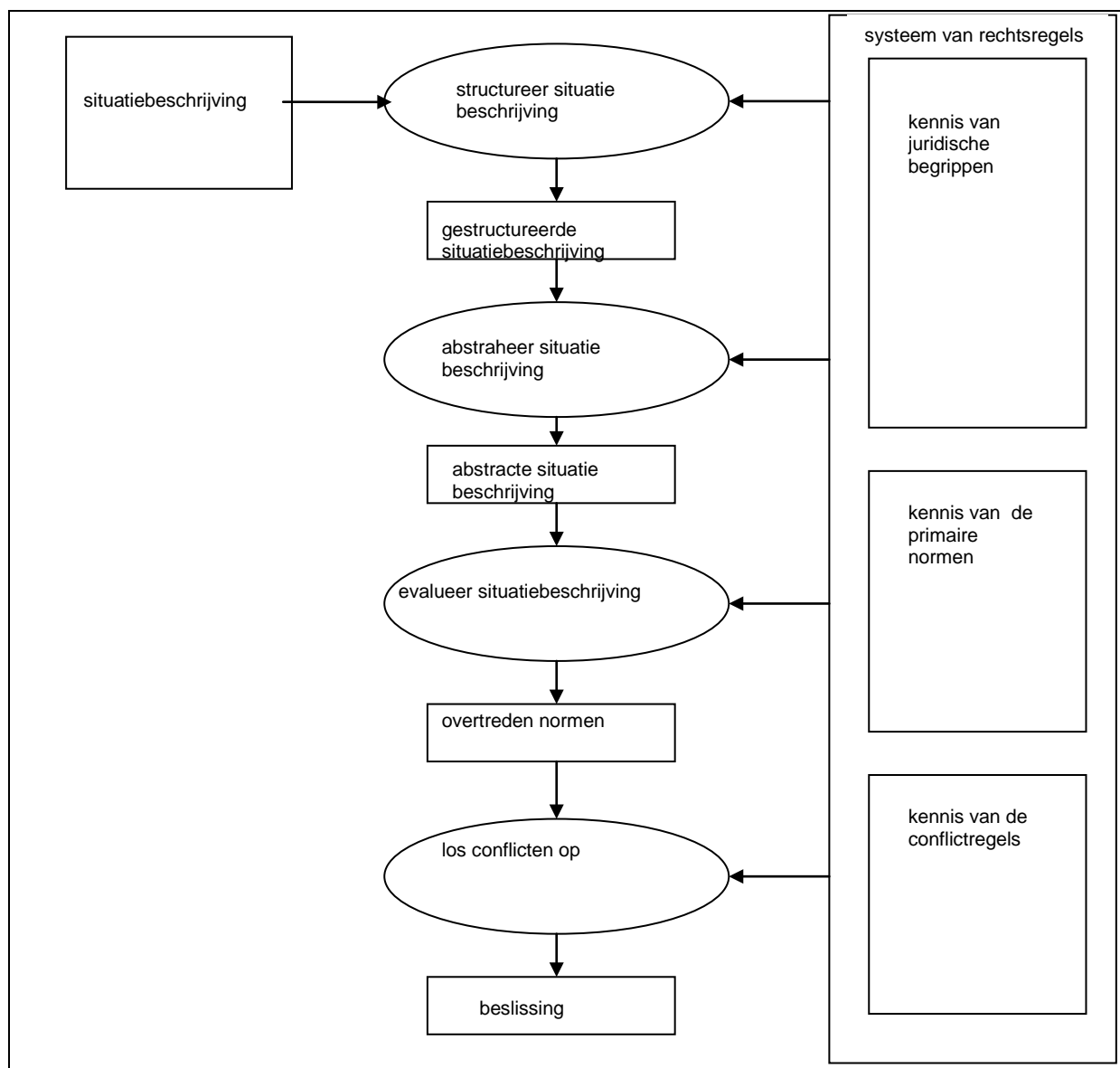
³⁰ Zo gaat het bij de taak van *diagnosis* (diagnose) om het vaststellen van defecten in een systeem. Dit is een centrale taak binnen de medische wetenschap en de geneeskunde, maar ook automonteurs, *engineers* in kerncentrales en fietsenmakers voeren in het probleemoplosproces de diagnostetaak uit. *Assessment* (beoordelingstaak) is de centrale taak binnen de rechtswetenschap en de rechtspraktijk, maar ook examinatoren en sollicitatiegesprekvoerders voeren in hun probleemoplosproces de beoordelingstaak uit.

systeem, dat in de meeste gevallen niet geheel bekend is. De *input* van de taak bestaat uit enkele gegevens over het systeem, de *output* van de taak geeft een bepaalde karakterisering van het systeem.

Het model van een taak expliciteert de deeltaken waaruit de taak is opgebouwd en geeft de volgorde van die deeltaken. Ook geeft de reconstructie van de taak aan welke invoer (*input*) een deeltaak nodig heeft om correct te kunnen worden uitgevoerd en welke uitvoer (*output*) de deeltaak oplevert. De *input* en *output* kunnen bestaan uit documenten of tussenresultaten. Tenslotte wordt er in de reconstructie van een taak een relatie gelegd met de kennis die men nodig heeft om een deeltaak correct uit te kunnen voeren. Een taak heeft een doel en bestaat uit deeltaken (deconstructie). Deeltaken kennen *input* en *output*. Om een bepaalde deeltaak op een correcte wijze te kunnen verrichten/uitvoeren is kennis vereist, een deeltaak geeft een relatie aan met benodigde kennis. Een taak wordt efficiënter en correcter uitgevoerd naarmate de kennis beter beheerst wordt. Een taak is moeilijker naarmate de kennis ontbreekt of er minder overeenstemming bestaat over de inhoud van de kennis. Van belang is om naast een analyse van de taak resulterend in een model van de taak ook een analyse van de kennis resulterend in een model van de kennis uit te voeren.

4.3 Modelleren van de taak 'construeren van de juridische oplossing'

Een centrale taak van juristen is de constructie van een juridische oplossing voor een concrete probleemsituatie met behulp van abstracte rechtsregels. Het specifiek juridische aan de oplossing is dat bij de constructie van de oplossing als de probleemoplossingsmiddelen gebruik wordt gemaakt van abstracte rechtsregels. De taak van het construeren van een juridische oplossing is gemodelleerd door gebruik te maken van het model van *assessment* aangepast naar *legal assessment* zoals beschikbaar in de KADS bibliotheek van standaard taakmodellen (zie Fig.3).

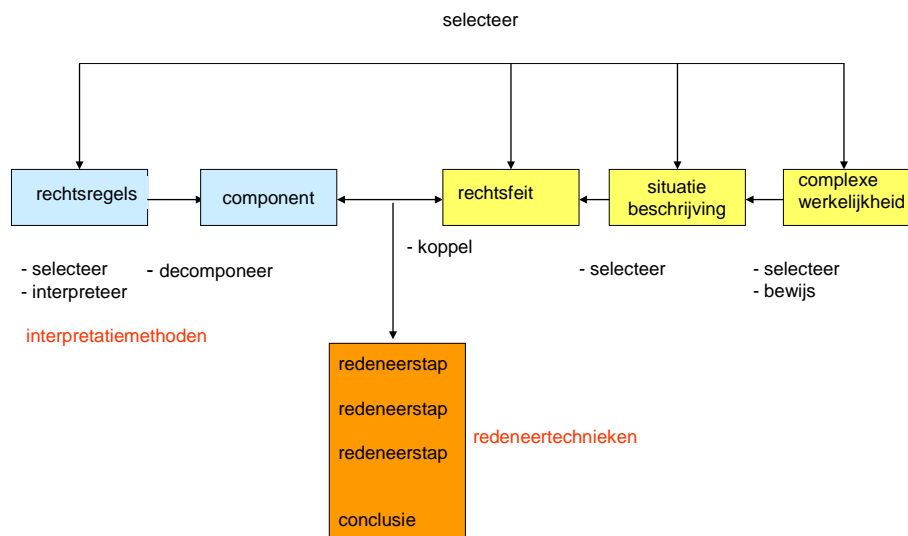

Figuur 3: Model van beoordelingstaak (*legal assessment*)³¹

Het model van de taak laat zien hoe de taak is opgebouwd uit subtaken. Het model geeft de volgorde relaties aan tussen de subtaken en maakt expliciet welke kennis men nodig heeft om een bepaalde

³¹ De ellipsen geven subtaken aan, de rechthoeken geven subtaak *input* en *output* aan, de pijlen geven het gebruik en de loop van de kennis aan.

subtaak uit te kunnen voeren. Het model maakt eveneens duidelijk dat inhoudelijke kennis een belangrijke rol speelt bij het succesvol kunnen uitvoeren van een taak³². Het *legal assessment* model is toegepast in een professionaliseringsinstrument, een instructieomgeving voor het effectiever en efficiënter leren construeren van een juridische oplossing (PROSA)³³. De resultaten van de evaluatiestudie laten zien dat *novices* die met PROSA werken correctere en vollediger juridische oplossingen construeren dan *novices* die werken zonder de modelgestuurde omgeving³⁴.

Figuur 4: Model van de taak 'construeren van een juridische oplossing'.

In het model van het construeren van een juridische oplossing voor een concrete situatie worden drie taakcomponenten onderscheiden (zie Fig.4). De rechtsregels of algemene rechtsnormen, de specifieke feiten en de juridische oplossing.

Ten eerste de rechtsregels. Deze vormen een systeem van regels dat een consistent en coherent geheel behoort te vormen³⁵. Het is een ontworpen systeem gebaseerd op ontwerpprincipes. Het systeem van rechtsregels is een artefact, het is een geconstrueerde, 'ideale' wereld. Rechtsregels worden ontworpen om problemen op te lossen, het zijn probleemoplossingsmiddelen.

³² Dit lijkt triviaal, maar in onderzoek naar probleemoplossen gericht op leren en instructie is lange tijd uitgegaan van het centrale belang van het instrueren van methoden (denk aan het gewenst handelings verloop). Zo ook de nadruk die gelegd wordt op vaardighedenonderwijs waarbij steevast het belang van kennis van de inhoud over het hoofd wordt gezien..

³³ A.J. Muntjewerff. An Instructional Environment for Learning to Solve Legal Cases PROSA. Amsterdam: UvA, 2000.

³⁴ A.J. Muntjewerff en J.A. Breuker. Evaluating PROSA, a system to train solving legal cases. In Johanna D. Moore, Carol Luckhardt Redfield & W. Lewis Johnson (eds.). Artificial Intelligence in Education. AI-ED in the Wired and Wireless Future. IOS Press, 2001, pp. 278 – 285).

³⁵ P.W. Brouwer. Samenhang in het recht. Een analytische studie. Groningen: Wolters-Noordhoff, 1990.

In het probleemoplosproces worden rechtsregels op een specifiek eigen wijze geselecteerd en wordt er op een specifiek eigen wijze vastgesteld welke de betekenis is van de inhoud van de rechtsregel. In het proces van het construeren van een juridische oplossing kunnen er bij het selecteren, het vaststellen en/of het toepassen van de rechtsregels problemen voordoen die te maken hebben met de rechtsregel zelf. De problemen kunnen te maken hebben met het ontbreken van een rechtsregel of met een term of termen die gebruikt worden in een rechtsregel.

Er dient dan een werkwijze geselecteerd te worden om dit probleem op te lossen³⁶. Specifiek aan het recht is dat slechts bepaalde functionarissen de bevoegdheid hebben om deze problemen op te lossen³⁷.

Deze oplossing voor het rechtsregelprobleem gaat vervolgens deel uitmaken van de *body of knowledge* die weer gebruikt wordt bij het construeren van juridische oplossingen.

Ten tweede de feiten. De feiten maken onderdeel uit van de 'echte' wereld en moeten op een specifiek eigen wijze worden geselecteerd, vastgesteld en toegepast. In het proces van het construeren van een juridische oplossing kunnen er bij het selecteren, het vaststellen en/of het toepassen van de feiten problemen voordoen die te maken hebben met de feiten, of het proces van selectie en vaststellen van feiten, zelf³⁸.

Ten derde de juridische oplossing. De juridische oplossing is het product van het oplosproces (de constructie van de oplossing). Een oplossing kan worden voorgesteld als bestaand uit drie onderdelen: een model van de situatie, een onderbouwing van de conclusie (de redeneerstappen) en de conclusie³⁹. In elke redeneerstap wordt een koppeling gemaakt tussen de 'ideale' en de 'echte' wereld.

De koppeling tussen de 'ideale' wereld en de 'echte' wereld wordt mogelijk gemaakt door de conditionele structuur van de regel (ALS rechtsfeit DAN rechtsgevolg). Als er een regel is in de 'ideale' wereld die aan een bepaald feit uit de 'echte' wereld een rechtsgevolg verbindt dan krijgt het feit betekenis in het systeem van rechtsregels, het wordt een rechtsfeit.

De activiteiten die worden onderscheiden in de taak van het construeren van een juridische oplossing zijn gerelateerd aan de hierboven onderscheiden taakcomponenten (zie Fig. 4).

De activiteiten die plaatsvinden in de 'ideale' wereld, het systeem van de rechtsregels, zijn: selecteren van de toepasselijke rechtsregel, vaststellen van de betekenis van de rechtsregel en toepassen van de rechtsregel. De methoden die hierbij horen zijn regelselectiemethoden en interpretatiemethoden.

De activiteiten die plaatsvinden in de 'echte' wereld zijn: selecteren van de relevante feiten, het vaststellen (bewijzen) van deze geselecteerde feiten en het toepassen van de feiten. De methoden die hierbij horen zijn feitenselectiemethoden en bewijsmethoden en technieken.

Een specifieke moeilijkheid in het construeren van een juridische oplossing is de volgorde waarin deze hier genoemde activiteiten (moeten) plaatsvinden.

Om een probleem op te lossen gebruikt een expert haar domeinkennis. Voor het recht bestaat die domeinkennis uit kennis van de rechtsregels (de begrippen, de structuur van de rechtsregels, het systeem van rechtsregels, de ontwerpprincipes van de rechtsregels) en kennis van standaardproblemen en standaardoplossingen.

³⁶ Gebruik van interpretatiemethoden als hulpmiddelen bij het oplossen van problemen met rechtsregels.

³⁷ Om deel uit te gaan maken van het systeem van rechtsregels (geldend recht) dient de betekenis van een rechtsregel te worden vastgesteld door een daartoe bevoegde instantie, zoals de rechter.

³⁸ H.F.M. Crombag, P.J. van Koppen en W.A. Wagenaar. *Dubieuze Zaken. De psychologie van strafrechtelijk bewijs*. Amsterdam: Uitgeverij Contact, 1992; H. Drion. *Bewijzen in het recht. Rechtsgeleerd Magazijn Themis*, 1966, pp. 406 - 407

³⁹ J.A. Breuker. *A Suite of Problem Types*. In J.A. Breuker en W. van de Velde. *CommonKADS library for expertise modeling. Reusable problem solving components*. Amsterdam: IOS Press, 1994.

Op basis van deze domeinkennis herkent een expert een standaardprobleem in de 'echte' wereld. In het standaardprobleem is de koppeling tussen de 'ideale' wereld en de 'echte' wereld als het ware al gemaakt.

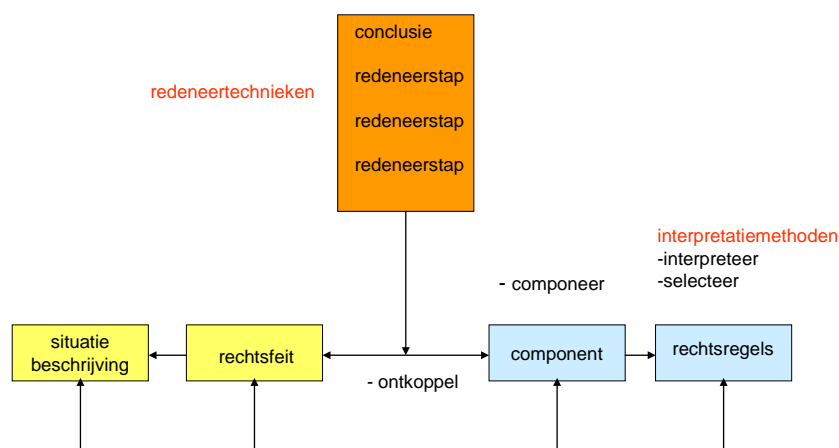
Een *novice* beschikt echter (nog) niet over deze domeinkennis en moet zelf de verbinding (leren) leggen tussen de 'ideale' en de 'echte' wereld. Door het oefenen met voorbereekte standaardproblemen wordt het construeren van een juridische oplossing vereenvoudigd omdat de nadruk komt te liggen op het selecteren en toepassen van rechtsregels. De *novice* leert zo het systeem van rechtsregels kennen en bouwt aan een reservoir standaardproblemen.

Daarnaast is al gesignaleerd dat oplossingen van rechtsregelproblemen die zich voordoen tijdens het construeren van een juridische oplossing deel gaan uitmaken van de domeinkennis waarover een jurist moet beschikken. De meeste *novices* hebben echter niet de bevoegdheid om gezaghebbend de betekenis van een rechtsregel vast te stellen.

Het is dus van belang dat *novices* kennis nemen van juridische oplossingen van gezaghebbende instanties waarin rechtsregelproblemen worden opgelost. Door te oefenen met de analyse van juridische oplossingen met rechtsregelproblemen kunnen *novices* leren vaststellen waar het probleem zit en hoe de gezaghebbende instantie tot haar oplossing is gekomen. Het komt hier aan op het reconstrueren van de juridische oplossing.

Waar de probleemsituatie het beginpunt is in de taak van het construeren van een juridische oplossing, is de juridische oplossing het beginpunt in de reconstructietaak (zie Fig. 5).

Het idee is om te beginnen bij de conclusie en terug te werken via de redeneerstappen, naar de rechtsregelcomponenten en de rechtsfeiten, deze te ontkoppelen, vervolgens de rechtsregelcomponenten te componeren tot rechtsregels terwijl aan de kant van de feiten de terugvertaling plaats heeft van rechtsfeit naar feit.

Figuur 5: Taakmodel reconstrueren van een juridische oplossing.

5. Het belang van inhoudelijke kennis van rechtsregels

Wat de taakmodellen, naast opeenvolging van de subtaken, ook laten zien is het belang van inhoudelijke kennis in de correcte uitvoering van een taak. De inhoudelijke kennis die bij het construeren van een juridische oplossing onmisbaar bestaat uit kennis van de juridische begrippen, kennis van de toepasselijke rechtsregels en kennis van het systeem van rechtsregels.

Verschillen per rechtsgebied in uitvoeren van taken en gebruik van bepaalde methoden en technieken, evenals specifieke moeilijkheden bij de taakuitvoer zijn voornamelijk terug te voeren op de aan- of afwezigheid van uitgebalanceerde domeinkennis⁴⁰. De verschillen en overeenkomsten tussen de diverse rechtsgebieden c.q. vakgebieden en de moeilijkheden in rechtspraak en rechtswetenschap bij een correcte taakuitoefening liggen voor een groot deel niet op het terrein van de methode, maar op het terrein van de kennis die nodig is bij het uitvoeren van de taak. Dit is voor een belangrijk deel te wijten aan het feit dat het recht theorie c.q. model zwak is. In het recht ontbreken veelal modellen (theorieën) van juridische kennis⁴¹. Juist omdat het uitgangspunt is dat er een systeem is geconstrueerd dat coherent en consistent moet zijn en blijven, is het ontwerpen van expliciete domeinmodellen van belang⁴².

Het ontwikkelen van modellen is de taak van de rechtswetenschap. Een probleem is dat de rechtswetenschap weinig expliciete modellen van juridische kennis en juridisch redeneren construeert⁴³. Modellen van kennis omvatten modellen van de structuur van kennis en modellen (patronen) van redeneren (regels over het manipuleren van kennis).

Het structureren van kennis in een systeem door entiteiten te classificeren op eigenschappen heeft als groot voordeel dat overeenkomsten en verschillen tussen entiteiten zichtbaar worden. Het werken met een systeem maakt het tevens eenvoudiger nieuwe entiteiten te duiden, en op basis van het systeem kan er geredeneerd worden met en over entiteiten. Een kennismodel kan niet alleen gebruikt worden door experts om nieuwe kennis te verwerven, het is tevens een model om beginners (novices) de stand van kennis bij te brengen. Studenten krijgen zo een model van de kennis aangereikt die fungeert als een soort van landkaart. Op basis van het systeem leren ze hun weg vinden in de kennis.

Bij het in kaart brengen van de wereld van het recht wordt een bepaald gezichtspunt ingenomen. Het expliciteren van dit gezichtspunt geeft inzicht in de structuur van de kennis en de werking van die kennis wanneer deze wordt toegepast bij het uitvoeren van juridische taken als wetsontwerp, rechtsvergelijking en rechtsvinding. Eén van die gezichtspunten die men kan innemen om naar de wereld van het recht te kijken is het functionele gezichtspunt. Binnen deze benadering wordt het recht opgevat als sociaal systeem ontworpen om gedrag te sturen.

⁴⁰ Zie onder meer A.J. Muntjewerff. *An Instructional Environment for Learning to Solve Legal Cases PROSA*. Amsterdam: UvA, 2000; J. Breuker, A.J. Muntjewerff, B. Bredeweg. *Ontological Modelling for Designing Educational Systems*. In , 2000; J.B.M. Vranken. *Mr. C. Asser's handleiding tot de beoefening van het Nederlands burgerlijk recht. Algemeen deel*. Deventer: Kluwer Vranken, 2005.

⁴¹ Ook ontbreekt een formele taal om de kennis in uit te drukken en speelt kennis van alledag (*common sense knowledge*) een grote rol in het recht. Zie hierover onder meer J.A. Breuker. *Towards a Workbench for the Legal Practitioner*. In C. van Noortwijk, A.H.J. Schmidt, and R.G.F. Winkels, editors, *Legal Knowledge Based Systems: Aims for Research and Development*. Proceedings of JURIX Conference 1990, pages 25 – 36. Lelystad: Koninklijke Vermande BV, 1990.

⁴² Zie onder meer J. Breuker, A.J. Muntjewerff, B. Bredeweg. *Ontological Modelling for Designing Educational Systems*. In , 2000; A.J. Muntjewerff. *Principled and Structured Design of Electronic Materials for Learning the Law* in T.J.M. Bench-Capon, A. Daskalopulu and R.G.F. Winkels (eds.), *Legal Knowledge and Information Systems*. Jurix 2002: The Fifteenth Annual Conference. Amsterdam: IOS Press, 2002, pp. 133-142; P.A.J. van den Berg. *Linnaeus en de rechtswetenschap. Over de gevolgen van codificatie voor de eenheid van het recht*. Algemeen-Bijzonder. De wisselwerking tussen algemene en bijzondere regelingen in het privaatrecht. Groningen 2003, p. 7-25.

⁴³ Een van de weinige voorbeelden is: E.M. Meijers. *Algemene leer van het burgerlijk recht. Deel 1, De algemene begrippen van het burgerlijk recht*. Leiden: Universitaire Pers, 1948.

Op basis van deze functie van het recht kan juridische kennis worden onderscheiden in categorieën die ieder een eigen rol spelen in het functioneren van het rechtssysteem⁴⁴.

6. Tot slot

De hierboven voorgestelde werkwijze voor het inventariseren, classificeren en analyseren van taken van juristen is bedoeld als eerste stap op weg naar een explicitering van methoden in rechtswetenschap en rechtspraktijk om zo een methoden bewustzijn te ontwikkelen bij juristen.

Rechtswetenschappers en praktijk juristen moeten zich meer expliciet rekenschap geven van methoden die zij gebruiken bij het verrichten van rechtswetenschappelijk onderzoek en bij het praktisch juridisch handelen. Vranken (2005) spreekt hierbij over methodische disciplinerings⁴⁵.

Om dit te realiseren moet structureel wetenschappelijk onderzoek worden verricht naar methoden van rechtswetenschap en rechtspraktijk⁴⁶. Door het oprichten van een platform rechtsmethodologie en het opzetten van een handboek Methoden en Technieken voor Rechtswetenschap en Rechtspraktijk kan meer structurele aandacht worden gegeven aan methoden en technieken in rechtswetenschap en rechtspraktijk. Ook dient er in het academisch juridisch onderwijs structureel aandacht te komen voor methoden en technieken in rechtswetenschap en rechtspraktijk. Bijvoorbeeld door het aanbieden van een vak rechtsmethodologie.

⁴⁴ Zie onder meer A. Valente. Legal Knowledge Engineering. A modelling approach. Amsterdam: IOS Press, 1995.

⁴⁵ J.B.M. Vranken. Mr. C. Asser's handleiding tot de beoefening van het Nederlands burgerlijk recht. Algemeen deel. Deventer: Kluwer, 2005.

⁴⁶ Denk hierbij aan een onderzoeksgroep rechtsmethodologie of juridische methoden en technieken (vergelijk de Sociale Wetenschappen).

Samenvatting

Het impliciet blijven van methoden in rechtswetenschap en rechtspraak is een structureel probleem bij het verrichten van rechtswetenschappelijk onderzoek en in de praktische beoefening van recht. In dit artikel wordt een werkwijze voorgesteld om methoden te expliciteren. De explicitering van methoden heeft als uiteindelijk doel te komen tot een gefundeerde ordening en beschrijving van methoden voor rechtswetenschap en rechtspraak.

Een overzicht van methoden in rechtswetenschap en rechtspraak:

- verheldert het debat over de wetenschappelijkheid van het recht
- verheldert de relatie tussen rechtspraak en rechtswetenschap
- geeft inzicht in de verschillen en overeenkomsten tussen de verschillende rechtsgebieden c.q. vakgebieden
- expliciteert waar moeilijkheden liggen in rechtspraak en rechtswetenschap
- verheldert uitgangspunten voor automatisering van taken
- verheldert uitgangspunten voor het inrichten van instructie

De centrale vraag die hiertoe wordt gesteld is "Wat doen juristen?". Om tot een gefundeerde ordening en beschrijving van methoden voor rechtswetenschap en rechtspraak te komen wordt een werkwijze voorgesteld die bestaat uit:

- een inventarisatie van werkterreinen
- het lokaliseren en inventariseren van juridische taken
- het modelleren van de juridische taken

Om een ordening aan te kunnen brengen in de veelheid van taken van juristen wordt een model gehanteerd waarin een onderscheid wordt gemaakt tussen 'ideale' wereld en 'echte wereld' enerzijds en drie niveaus van abstractie anderzijds. Dit model maakt het mogelijk de taken van juristen te inventariseren en te classificeren. De plaatsbepaling van de taak is een eerste stap op weg naar explicitering van methoden. De tweede stap is het analyseren (of decomponeren) van de taak. De hierin gevolgde aanpak is afkomstig uit de informatica en maakt naast activiteiten en benodigde kennis ook methoden expliciet. Ter illustratie wordt een centrale taak van juristen uitgewerkt. Het betreft hier de taak van het construeren van een juridische oplossing voor een concrete probleemsituatie.

Literatuur

- Abas, P. (1985). *De betekenis van de feiten*. Arnhem: Gouda Quint. (The meaning of facts).
- Abas, P., Broekers-Knol, A., van Hasselt-Pino, J.L.T. & van Loenhoud-de Wolf, M. (1985). *Een methode voor het oplossen van casusposities: een juridisch practicum*. Arnhem: Gouda Quint.
- Algra, N.E., ten Berge, J.B.J.M. & Sleurink, P.H. (1991). *Juridisch casusoplossen*. Poly-juridisch zakboekje. Koninklijke PBNA.
- Baanders, A.P., Dullaert, C.W.M., Kil, A.J. & Valbracht, J.G. (2003). *Praktijkleer*. Den Haag: Boom Juridische Uitgeverij.
- Barendrecht, M., Vranken, J., Giesen, I., Borgers, M. Burg, W. van den, Tijssen, H. Roermund, B. van & W. van Boom (2004). Methoden van rechtswetenschap: komen we verder? NJB 30 juli 2004, afl. 28, p. 1419 – 1428.
- Barendrecht, J.M., van Beukering-Rosmuller, E.J.M. e.a.(). *Mediation onderwijs; handleidingen voor studenten en docenten, samengesteld door de rechtenfaculteit van de Universiteit Tilburg en de Universiteit Leiden*.
- Barendrecht, J.M. (1996). Rechtswetenschap: stoffig of inventief? De nederlandse universitaire rechtswetenschap beoordeeld door een visitatiecommissie. NJB nr. 19, 10 mei 1996, pp. 705-714.
- Barendrecht, J.M. (1992). Recht als model van rechtvaardigheid. Beschouwingen over vage en scherpe normen. Over binding aan het recht en over rechtsvorming. Deventer: Kluwer.
- Barendrecht, J.M. (2001). Naar een echte visie op het onderwijs. NJB 26 januari 2001 afl. 4, pp. 164 - 165.
- Benjamins, R. (1993). *Problem Solving Methods for Diagnosis*. Amsterdam: Thesis University of Amsterdam.
- Berg, P.A.J. van den (2003). Linnaeus en de rechtswetenschap. Over de gevolgen van codificatie voor de eenheid van het recht. Algemeen-Bijzonder. De wisselwerking tussen algemene en bijzondere regelingen in het privaatrecht (Groningen 2003), p. 7-25.
- Bergh, G.C.J.J. van den (2000). *Geleerd recht: een geschiedenis van de Europese rechtswetenschap in vogelvlucht*. Deventer: Kluwer.
- Bergh, R. van den (red.) (2005). *Ex Iusta Caua Traditum. Essays in honour of Eric H. Pool*. South Africa: University of South Africa
- Bloembergen, A.R. (1967). Het belang van de rechter als persoon. *Ars Aequi*, XVI, pp. 129 - 132.
- Blois, de M. (2002). *Grondslagen van het recht: Hoofdpijnen*. Den Haag: Boom Juridische Uitgeverij.
- Boers, P., Furth, M. & H. Jansen (1998). *Het schrijven van scripties*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam Faculteit der Rechtsgeleerdheid.
- Borst, W. (2004). Paul Scholten en de 'rule of law'. In *Rechtsfilosofie & Rechtstheorie*, 2004/3, 33^e jaargang, pp. 299-314. Den Haag: Boom Juridische uitgevers.
- Bos, A.M. (2005). *Regelgevingleidraad*. In *Vaardigheden/Bijlagen Encyclopedie*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Bos, A.M. (2005). *Jurisprudentieleidraad*. In *Vaardigheden/Bijlagen Encyclopedie*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Bos, J.T.K. (1986). *Stelselmatige rechtspraak. Een theorie over de beschrijving van rechtspraak uitgewerkt voor de jurisprudentie op artikel 29 Sv*. Arnhem: Gouda Quint.
- Bouckaert, B. & B. de Moor (2000). *Handleiding juridisch schrijven*. Maklu.
- Bovend'Eert, P.P.T. (2004). Minder controleren, meer en beter wetgeven. verstreking van de positie van de Tweede Kamer in de wetgevingsprocedure. NJB vol. 79 (2004), afl. 15, p. 824 – 831.

- Brand-Gruwel, S., Wopereis, I., Poortman-Cremers, S., Molen-Willebrands, M. van der, Brouns, T., & P. Sloep (2004). Integreerend van de vaardigheid "Informatieproblemen Oplossen" in het curriculum. Stichting Digitale Universiteit.
- Breuker, J., Muntjewerff, A. & Bredeweg, B. (1999). Ontological Modelling for Designing Educational Systems. In Proceedings of the Workshop on Ontologies for Intelligent Educational Systems at AIED99. Le Mans. Breuker, J.A. & Van de Velde, W. (1994). CommonKADS library for expertise modeling. Reusable problem solving components. Amsterdam: IOS Press.
- Breuker, J.A. & Wielinga, B. (1989). Models of expertise in knowledge acquisition. In Guida, G. & Tasso, C. (Eds.). Topics in Expert System Design: Methodologies and Tools. Amsterdam: North Holland.
- Breuker, J.A. (1997). Problems in indexing Problem Solving Methods. In Fensel, D. (Ed.). Problem Solving Methods for Knowledge Based Systems, pp. 19 - 36. Nagayo: IJCAI.
- Breuker, J.A. (1994). A Suite of Problem Types. In Breuker, J.A. & Van de Velde, W. (1994). CommonKADS library for expertise modeling. Reusable problem solving components. Amsterdam: IOS Press.
- Breuker, J.A. (1990). Towards a Workbench for the Legal Practitioner. In C. van Noortwijk, A.H.J. Schmidt, and R.G.F. Winkels, editors, Legal Knowledge Based Systems: Aims for Research and Development. Proceedings of JURIX Conference 1990, pages 25 – 36. Lelystad: Koninklijke Vermande BV.
- Broeke, M. van den (eindred.) (2003). Het domein van de rechter. Rotterdam: EUR.
- Broekers-Knol, Ankie & Bart van Klink (2005). Pleitwijzer. Succesvol pleiten in de praktijk. Amsterdam: Bert Bakker.
- Broeksteeg, J.W.L. & Stamhuis, E.F. (red.) (2003). Rechtswetenschappelijk onderzoek. Over object en methode. Den Haag: Boom Juridische Uitgeverij.
- Broeksteeg, J.W.L. & E.M.J. Hardy (). Zicht op wetgevingskwaliteit: een onderzoek naar de wetgevingsadvisering van de Raad van State.
- Brouwer, J.G. (red.) (2005). Wat maakt een goed jurist? Over academische vorming en het recht. Den Haag: Boom Juridische Uitgeverij.
- Brouwer, P.W., R.J.B. Bergamin, A.M. Bos, C.L.B. Kocken, E. Poortinga, G.J.M. Veerman & J.J.C.M. Wirken. (2004). Recht, een introductie. Den Haag: Boom Juridische Uitgeverij.
- Brouwer, P.W., Henket, M.M., Hol, A.M. & Kloosterhuis, H. (1999). Drie dimensies van recht: rechtstheorie, rechtsgeleerdheid, rechtspraktijk. Den Haag: Boom Juridische Uitgeverij.
- Brouwer, P.W. (2001). Kenmerken van Recht. Nijmegen: Ars Aequi Libri.
- Brouwer, P.W. (1990). Samenhang in het recht. Een analytische studie. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Bruggink, J.J.H. (1993). Rechtsreflecties. Grondbegrippen uit de rechtstheorie. Deventer: Kluwer.
- Bruggink, J.J.H. (1992). Op zoek naar het recht. Rechtsvinding in rechtstheoretisch perspectief. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Bruggink, J.J.H. (1987). De identiteitscrisis van de algemene rechtsleer. NJB nr. 10, 7 maart 1987, pp. 307-314.
- Bruggink, J.J.H. (1983). Wat zegt Scholten over recht. Een rechtsfilosofische studie rond het 'Algemeen Deel'. Zwolle: Tjeenk Willink.
- Bundy, A., Du Boulay, B. Howe, J. & G. Plotkin (1985). The Researchers Bible.
- Cardozo, B. (1921). The nature of the judicial process. London: Yale University Press.
- Chandrasekaran, B. (1987). Towards a functional architecture for intelligence based on generic information processing tasks. In Proceedings of the IJCAI'87, pp. 1183 - 1192. Milano.
- Chapman, D. (ed.) (1988). How to do Research at the MIT AI Lab. MIT.
- Cliteur, P.B., M. Loth e.a (1992). Rechtsfilosofen van de twintigste eeuw. Arnhem: Gouda Quint.

- Cohen, M.J. & Fernhout, F. (1986). Feiten vinden in het juridisch onderwijs: de computer helpt. *NJB* 13 september 1986 afl. 13, pp. 998 - 999.
- Cohen, M.J. (1992). Over het denken van juristen. Deventer: Kluwer.
- Coolsma, J.C. & K.F. Schuiling (1995). De kleine scriptiegids. Stappenplan met schrijftips voor juristen en bestuurswetenschapper. Bussum: Coutinho.
- Crombag, H.F.M. & van Tuyl van Serooskerken, E.H. (1970). Het CI-Kurrikulum in de Faculteit der Rechtsgeleerdheid: een tussentijds verslag. Volume rapport nr.2. Leiden: Bureau Onderzoek van Onderwijs, Rijksuniversiteit Leiden.
- Crombag, H.F.M., de Wijkerslooth, J.L. & Cohen, M.J. (1977). Een theorie over rechterlijke beslissingen. Groningen: Tjeenk Willink.
- Crombag, H.F.M., de Wijkerslooth, J.L. & van Tuyl van Serooskerken, E.H. (1971). Over het oplossen van casusposities. Rapport no. 8, juli 1971. Leiden: Bureau Onderzoek van Onderwijs, Rijksuniversiteit Leiden.
- Crombag, H.F.M., de Wijkerslooth, J.L. & van Tuyl van Serooskerken, E.H. (1972). Over het oplossen van casusposities. Groningen: Tjeenk Willink.
- Crombag, H.F.M., van Koppen, P.J. & Wagenaar, W.A. (1992). Dubieuze Zaken. De psychologie van strafrechtelijk bewijs. Amsterdam: Uitgeverij Contact.
- Dam, A. van & R. Coster (1987). Handleiding Scriptieschrijven. Amsterdam: Vrije Universiteit Arbeids- en Organisatie Psychologie.
- Derksen, T. (2005). Lucia B. reconstructie van een gerechtelijke dwaling. *Veen Magazines*.
- DeTheux e.a. (2000). Précis de méthodologie juridique: les sources documentaires du droit. FUSL.
- DeTombe, D.J. (1994). Defining complex interdisciplinary societal problems. A theoretical study for constructing a co-operative problem analyzing method: the method COMPRAM. Amsterdam: Thesis Publishers.
- Dijkstra, J.J. & C.N.J. de Vey Mestdagh (2005). ICT in de rechtspraak. *Praktijkvaardigheden*. Den Haag: Boom Juridische Uitgeverij.
- Drion, H. (1977). Het 'regressieve redeneren' van de rechter. *RM themis*, p. 551 – 555.
- Drion, H. (1966). Bewijzen in het recht. *Rechtsgeleerd Magazijn Themis*, 1966, pp. 406 - 407.
- Du Perron, C.E. (2003). genoegdoening in het civiele aansprakelijkheidsrecht, preadvies, *Handelingen NJV-1*, p. 105-161.
- Dworkin, R. (1977). *Taking Rights seriously*. Cambridge.
- Eemeren, van F.H., E.T. Feteris, R. Grootendorst, T. van Haaften, W. den Harder, H. Kloosterhuis & J. Plug (1996). *Argumenteren voor juristen*. Groningen: Wolters Noordhoff.
- Eemeren, van F.H., E.T. Feteris, R. Grootendorst, T. van Haaften, W. den Harder, H. Kloosterhuis & J. Plug (1996). *Argumenteren voor juristen*. Oefenboek. Groningen: Wolters Noordhoff.
- Eijlander, Ph. & W. Voermans (1999). *Wetgevingsleer*. Deventer: Tjeenk Willink.
- Eikema Hommes, H.J. van (1972). De elementaire grondbegrippen der rechtswetenschap: een juridische methodologie.
- Eikema Hommes (1965). De methodische betekenis van het rechtsbegrip.
- Elshout, J.J. (1976). Karakteristieke moeilijkheden in het denken. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Enschede, Ch. J. (1959). *Motivering en Motief*. Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink.
- Ericsson, K.A. & Smith, J. (Eds.) (1991). *Toward a general theory of expertise: prospects and limits*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Eriksson, H., Shahar, Y., Tu, S.W., Puerta, A.R. & Musen, M.A. (1995). Task modeling with reusable problem-solving methods. *Artificial Intelligence*, 79, pp. 293 - 326.

- Fernhout, F., Otto, R., Span, G. & van Rijthoven, F. (1988). 'Arrondissement Nieuwenhof': een oefenrechtbank gebaseerd op simulatie van de juridische werkelijkheid. *Ars Aequi*, 37 (5), 1988, pp. 373 - 379.
- Fernhout, F.J., Cohen, M.J., Crombag, H.F.M., Pinckaers, R. & Temme, W. (1987). OBLIGATIO: computer simulatie van juridische casus. In Grave, W.S. de & Nuy, H.J.P. (1987). *Leren studeren in het hoger onderwijs. Perspectieven voor integratie*. Almere.
- Feteris, E.T. (1994). *Redelijkheid in juridische argumentatie. Een overzicht van theorieën over het rechtvaardigen van juridische beslissingen*. Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink.
- Feteris, E.T., H. Kloosterhuis, H.J. Plug & J.A. Pontier (1994). *Met redenen omkleed. Bijdragen aan het Symposium Juridische Argumentatie Rotterdam 11 juni 1993*. Nijmegen: Ars Aequi Libri.
- Feteris, E.T., H. Kloosterhuis, H.J. Plug & J.A. Pontier (1997). *Op goede gronden. Bijdragen aan het tweede Symposium Juridische Argumentatie Rotterdam 14 juni 1996*. Nijmegen: Ars Aequi Libri.
- Feteris, E.T., H. Kloosterhuis, H.J. Plug & J.A. Pontier (2000). *Met recht en reden. Bijdragen aan het derde Symposium Juridische Argumentatie Rotterdam 18 juni 1999*. Nijmegen: Ars Aequi Libri.
- Feteris, E.T., H. Kloosterhuis, H.J. Plug & J.A. Pontier (2004). *Op goede gronden. Bijdragen aan het tweede Symposium Juridische Argumentatie Rotterdam 27 juni 2003*. Nijmegen: Ars Aequi Libri.
- Florijn, E.O.H.P. (1994). *Ontstaan en ontwikkeling van het nieuwe Burgerlijk Wetboek*. Maastricht: Universitaire Pers Maastricht.
- Francot, L. & de Vries, U (2003). *Grondslagen van het recht: Materialen*. Den Haag: Boom Juridische Uitgeverij.
- Franken, H. (2004). *Rechtsgeleerdheid in de rij der wetenschappen*. *NJB* 30 juli 2004, afl. 28, p. 1400 – 1408.
- Franken, H. e.a. (1991). *Practicum Methoden en Technieken II. Casusoplossen. Bundel ter dienste van het Practicum Methoden en Technieken van de faculteit der rechtsgeleerdheid van de Rijksuniversiteit te Leiden*. Arnhem: Gouda Quint.
- Franken, H. (1991). *Practicum Methoden en Technieken II. Casusoplossen*. Arnhem: Gouda Quint. (Practical Methods and Techniques II. Legal case solving).
- Franken, H. (1987). *InLeiden tot de rechtswetenschap*. Arnhem: Gouda Quint (4th edition). (Introduction to jurisprudence).
- Frijda, N.H. (1986). *The emotions*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gaakeer, A.M.P. & M. Hildebrandt (2006). *Deskundigheid in rechte. Case-studies bij Meesterlijk recht*. Den Haag: Boom Juridische Uitgevers. (isbn 90 5454 677 8).
- Gaakeer, A.M.P. & Loth, M.A. (2002). *Eenheid en verscheidenheid in recht en rechtswetenschap*. SI EUR-reeks deel 28 Sanders Instituut Rotterdam. Deventer: Kluwer.
- Geest, G. de (2004). *Hoe maken we van de rechtswetenschap een volwaardige wetenschap?* *NJB* 9 januari 2004, afl. 2, p. 58 - 66.
- Gijssels, J. & Van Hoecke, J. (1982). *Wat is Rechtsteorie?* Antwerpen/Zwolle: Kluwer/Tjeenk Willink. (What is Legal Theory?).
- Giltay Veth, N.J.P. (Ed.) (1974). *Juridisch Practicum. Tweede blok. Bundel oefeningen ten dienste van het practicum 'Methoden en Technieken' voor eerstejaars juridische studenten aan de faculteit der rechtsgeleerdheid van de R.U. Leiden*. Deventer: Kluwer).
- Gordillo, A. (2003). *An Introduction to Law*. London: Esperia.
- Gowie, F. (2001). *Internet voor juristen: een praktische en aanschouwelijke gids doorheen de juridische vindplaatsen in België*. Mys & Breesch.

- Groenewegen, T. (2006). Wetsinterpretatie en rechtsvorming. Een rechtstheoretisch onderzoek naar wetsinterpretatie en rechtsvorming door de rechter in het bestuursrecht en het privaatrecht. Den Haag: Boom Juridische Uitgeverij.
- Groot, A.D. de (1946). Het denken van den schaker. Amsterdam: University of Amsterdam.
- Groot, A.D. de (1961). Methodologie, Grondslagen van onderzoek en denken in de gedragswetenschappen. 's Gravenhage: Mouton.
- Groot, A.D. de (1965). Thought and choice in chess. The Hague: Mouton.
- Gubby, H. (2006). Practical legal English: legal terminology. Den Haag: Boom Juridische Uitgeverij.
- Gubby, H. (2004). English legal terminology. Legal concepts in language. Den Haag: Boom Juridische Uitgeverij.
- Gutwirth, S., Waarheidsaanspraken in recht en wetenschap. Een onderzoek naar de verhouding tussen recht en wetenschap met bijzondere illustraties uit het informaticarecht (1993). Brussel/Antwerpen: VUBPress/MAKLU.
- Haentjens, R.C.P., Hellingman, Kamstra, O.W.M. Kunneman & Verhorst, M. (1985). Object en methoden in de Nederlandse rechtswetenschap; op zoek naar standpunten. NJB, jrg 60, 115-25, 22-6-1985, pp. 806 – 808.
- Hage, J.C. & Wolleswinkel, R. (2003). Recht, vaardig en zeker. Een inleiding in het recht. Den Haag: Boom Juridische Uitgeverij.
- Hart, H.L.A. (1961). The Concept of Law. Oxford
- Hart, H. 't, van Dijk, J., de Goede, M., Jansen, W. & Teunissen, J. (1996). Onderzoeksmethoden. Amsterdam: Boom.
- Hartendorp, R.C. & H. Wagenaar (2004). De praktische rechter. De opmerkelijke relevantie van Paul Scholten voor een eigentijdse rechtsvindings­theorie. In Rechtsfilosofie & Rechtstheorie, 2004/1, 33^e jaargang, pp, 60 - 89. Den Haag: Boom Juridische uitgevers.
- Heijden, P.F. van der (2004). Recht als wetenschap. NJB 30 juli 2004, afl. 28, p. 1399.
- Heijden, P.F. van der (2003). Hoger Juridisch Onderwijs. NJB 4 april 2003, afl. 14, p. 709.
- Heintjes, R. (red.) (1988). Succesvol rechten studeren.
- Henket, M.M. & Tigchelaar, J. (2002). Grondslagen van het recht: Vaardigheden. Den Haag: Boom Juridische Uitgeverij.
- Henket, M. & P. van den Hoven (1999). Juridische vaardigheden in argumentatief verband. Groningen: Wolters Noordhoff.
- Henket, M. (1998). Argumentatietheorie en recht. Een inleiding. Nijmegen: Ars Aequi Libri.
- Henket, M.M. & van den Hoven, P.J. (1990). Juridische vaardigheden in argumentatief verband. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Hesselink, L. (1992). Geloven op gezag. Over de prikkel tot kritiek in het juridisch onderwijs. Deventer: Kluwer.
- Hesselink, M.W. (2004). Contractenrecht in perspectief. Den Haag: Boom Juridische uitgevers.
- Hoecke, van M. (1984). Aard en methode van de rechtsdogmatiek. R&R nr.3, 1984, pp. 188-205.
- Hoekema, A.J. & N.F. van Manen (1994). Typen van legaliteit. Deventer: Kluwer.
- Hol, A.M. (2001). Recht als ervaring. Over academische vorming in de juridische opleiding. NJB 26 januari 2001 afl. 4, pp. 158 – 163.
- Holland, J.A. & J.S. Webb (2003). Learning Legal Rules. A Student's Guide to Legal Method and Reasoning. Oxford: Oxford University Press.
- Hondius, E.H. (1999). Juridisch onderwijs in vergelijkend perspectief. Deventer: Kluwer.
- Huppel-Cluysenaer, E.A. (1994). Wetenschapsleer voor juristen. Deventer: Kluwer.
- IJzermans, M.G. & Schaaijk, G.A.F.M. (2003). Oefening baart kunst. Onderzoeken, argumenteren en presenteren. Den Haag: Boom Juridische Uitgeverij.
- Imelman, J.D. (1995). Theoretische pedagogiek. Nijkerk: Intro.

- Jansen, C.J.H. (2003). De Nederlandse bakermat van het annoteren. *NJB* 2003, afl. 33, pp. 1757 – 1759.
- Jansen, H. (2003). Van omgekeerde strekking. Een pragma-dialectische reconstructie van a contrario-argumentatie in het recht. Amsterdam: Thela Thesis.
- Jansen, L. (1999). Nieuwe introductie in het recht. Utrecht: LEMMA.
- Järvalin, K. & T.D. Wison (2003). On conceptual models for information seeking and retrieval research. *Information Research*, 9(1).
- Jong, de H.M. (1982). Rechtswetenschap in perspectief. *NJB* nr.5, 30 jan. 1982, pp. 132-137.
- Jong, de P.O. & M. Herweijer (2004). Alle regels tellen; de ontwikkeling van het aantal wetten, AMvB's en ministeriële regelingen in Nederland. Meppel: Boom Juridische Uitgevers.
- Jue, R.J. (1990). *Grondbeginselen van het recht*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Kamstra, O.W.M., Kunneman, F.B.M. & C.W. Maris (1988). *Nederlandse Rechtswetenschap*. Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink.
- Keestra, M. & L. Leydesdorff (1992). Wat is wetenschap? Inleidende collegereeks over het verschijnsel (medische) wetenschap. CREA Studium Generale april – mei 1992. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Kelsen, H. (1960). *Reine Rechtslehre*. Wenen.
- Keynes, J.M. (1973). *The general theory of employment, interest and Money*. London: MacMillan.
- KODOS (2006). Kennisontwikkeling Over en Door Simulaties. Wetgevingsleer online.
- Kohlberg, L. (1981). *The philosophy of moral development: moral stages and the idea of justice*. San Francisco: Harper & Row.
- Korrel, P.G. & O.W.M. Kamstra (1991). *Sociaal Wetenschappelijke & Juridische methodologie*. Amsterdam: Melkman – Uitgeverij.
- Kunneman, F. (1991). *Rechtswetenschap*. Nijmegen: Ars Aequi Libri.
- Kuypers, G. (1986). ABC van een onderzoeksoptzet. Muiderberg: Coutinho.
- Langemeijer, G.E. (1974). Is de 'rechtswetenschap' een wetenschap? *R en R* nr. 1/2, mei 1974, pp.1-4.
- Langeveld, M.J. (1979). *Beknopte theoretische pedagogiek*. Groningen: Wolters-Noordhof.
- Larenz, K. (1969). *Methodenleer der Rechtswissenschaft*. Springer-Verlag.
- Leyten, J.C.M. (1991). *We need stories*. Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink.
- Lkoundi, A. & W. van Woerden (1997). *Ontwerpen van cases. Leren van praktijkgevallen*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Lodder, A.R. (1996). Legal debate as an educational tool. In Ciampi, C., Socci Natali, F. & Taddei, G. (Eds.). *Verso un sistema esperto giuridico integrale/Towards a global expert system in law*. TOMO II, pp. 129 – 138. Padova: CEDAM.
- Loth, M.A. & A.M.P. Gaakeer (2002). *Meesterlijk recht*. Den Haag: Boom Juridische Uitgevers.
- Loyd, D & D.A. Freeman (1994). *Lloyd's Introduction to jurisprudence*. London: Sweet & Maxwell.
- MacCormick, N. (1978). *Legal Reasoning and Legal Theory*. Oxford: Clarendon Press.
- Maharg, P & A.J. Muntjewerff (2002). Through a Screen, Darkly: Electronic Legal Education in Europe. *The Lateacher. The International Journal of Legal Education. Legal Education in Europe*. London: Sweet & Maxwell. Volume 36.number 3, p. 307 – 332.
- Maris, C.W., A.M. Bos, A. Hoekema & T. van Peijpe (red.) (1990). *Recht, Rechtvaardigheid en Doelmatigheid*. Bundel verschenen ter gelegenheid van het 350-jarig bestaan van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Universiteit van Amsterdam. Deventer: Kluwer.
- Maris, C.W. & F.C.L.M. Jacobs (2003). *Rechtsvinding en de Grondslagen van het Recht*. Assen: Koninklijke van Gorcum.
- Maris, C.W. & F.C.L.M. Jacobs (1997). *Recht, Orde en Vrijheid. Een historische inleiding in de rechtsfilosofie*. Deventer: Kluwer.

- Marx, K. & F. Engels (1887). *Das Kapital: Kritik der politischen Ökonomie*. London: Swan Sonnenschein Lowry.
- Meijers, J.C.W. (red.) (). *Recht doen*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Meijers, E.M. (1948). *Algemene leer van het burgerlijk recht. Deel 1, De algemene begrippen van het burgerlijk recht*. Leiden: Universitaire Pers.
- Meijers, E.M. (1903). *Dogmatische rechtswetenschap*. 's-Gravenhage: Zuid-Hollandsche boek- en handelsdrukkerij.
- Milgram, S. (1974). *Obedience to authority: an experimental view*. New York: Harper & Row.
- Muntjewerff, A.J. (2005). *Modelling Legal Knowledge and Legal Reasoning*. Onderzoeksvoorstel AIP Methoden van Privaatrecht. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Muntjewerff, A.J. (2003). *Rechtsmethodologie*. Onderzoek naar het inrichten van een curriculum rechtsmethodologie voor het academisch juridisch onderwijs. Onderzoeksplan in het kader van de wisselleerstoel Rechtsmethodologie vanuit het Tijdschrift voor Privaatrecht.
- Muntjewerff, A.J. (2002b). *Principled and Structured Design of Electronic Materials for Learning the Law* in T.J.M. Bench-Capon, A. Daskalopulu and R.G.F. Winkels (eds.), *Legal Knowledge and Information Systems. Jurix 2002: The Fifteenth Annual Conference*. Amsterdam: IOS Press, 2002, pp. 133-142.
- Muntjewerff, A.J. (2002a). *HYPATIA research program. Models of Legal Knowledge and Legal Reasoning in Electronic Materials for Learning the Law*. Amsterdam: University of Amsterdam. ISBN 90-806969-1-9.
- Muntjewerff, A.J. (2000). *An Instructional Environment for Learning to Solve Legal Cases PROSA*. Amsterdam: UvA.
- Muntjewerff, A.J. & DeTombe, D.J. (2004). *A Generic Environment for Integrating Streaming Video in Legal Education e-See*. To appear in *Proceedings of ED-MEDIA 2004. World Conference on Educational Multimedia, Hypermedia & Telecommunications*. Charlottesville, VA: AACE.
- Muntjewerff, A.J., Jordaans, A., Hoekstra, R. and R. Leenes (2003). *Case Analysis and Storage Environment – CASE* in D. Bourcier (ed.), *Legal Knowledge and Information Systems. Jurix 2003: The Sixteenth Annual Conference*. Amsterdam: IOS Press, 2003, pp. 1-10.
- Muntjewerff, A.J. & J.A. Breuker (2001). *Evaluating PROSA, a system to train solving legal cases*. In Johanna D. Moore, Carol Luckhardt Redfield & W. Lewis Johnson (eds.), *Artificial Intelligence in Education. AI-ED in the Wired and Wireless Future*. IOS Press, pp. 278 - 285.
- Muntjewerff, A.J. & O.W.M. Kamstra (1993). *Onderzoek doen en onderzoek verslaan. Syllabus scriptiebegeleiding. Opmerkingen bij scriptie-overleg rechtsinformatica en rechtspsychologie*. Amsterdam: Faculteit der Rechtsgeleerdheid, UvA.
- Nadolski, R. (2003). *Process Support for Learning Tasks in Multimedia Practicals*.
- Nadolski, R. & Wöretshofer, J. (1998). *Handleiding CD-rom-programma Arrondissement Zomerweelde*. Heerlen: Open Universiteit. (Manual CD-rom program District Court Summer Bliss).
- Newell, A. & Simon, H.A. (1972). *Human Problem Solving*. Englewood Cliffs: Prentice Hall.
- Newell, A. (1982). *The knowledge level*. *Artificial Intelligence*, 18, p. 87 - 127.
- Oderkerk, A.E. (1999). *De preliminaire fase van het rechtsvergelijkend onderzoek*. Nijmegen: Ars Aequi Libri.
- Oosterbaan, W. (1995). *Het schrijven van een leesbare scriptie* Rotterdam: NRC Handelsblad.
- Oskamp, E.W. (1998). *Computer-ondersteuning bij Straftoemeting. De ontwikkeling van een databank*. Arnhem: Gouda Quint.
- Plug, H.J. (2000). *In onderlinge samenhang bezien. De pragma-dialectische reconstructie van complexe argumentatie in rechterlijke uitspraken*. Amsterdam: Thela Thesis.
- Polak, J.M. (red.) (1964). *Vooruitzichten in de Rechtswetenschap*. Deventer: Kluwer.

- Polak, J. (1953). *Theorie en praktijk van de rechtsvinding*. Zwolle: Tjeenk Willink.
- Pontier, J.A. (1988). *Rechtsvinding*. Nijmegen: Ars Aequi Libri.
- Rheinstein, M. (1987). *Einführung in die Rechtsvergleichung*. München: Beck.
- Rheinstein, M. (1968). *Comparative Law. Its Function, Methods en Usage*. *Arkansas Law Review*, p. 415-425.
- Rijkema, P.P. & Tigchelaar, H. (2002). *Grondslagen van het recht: Achtergronden*. Den Haag: Boom Juridische Uitgeverij.
- Roermund, B. van (2005). *Rechtswetenschap – disciplinair en interdisciplinair. Rechtsfilosofie & Rechtstheorie*, 2005/1, 34^e jaargang, pp, 81 - 109. Den Haag: Boom Juridische uitgevers.
- Rudestam, K.E. & R.R. Newton (1992). *Surviving your Dissertation. A Comprehensive Guide to Content and Process*. London: SAGE Publications.
- Schauer, F. (1991). *Playing by the Rules. A Philosophical Examination of Rule-Based Decision-Making in Law and in Life*. Oxford: Clarendon Press.
- Schellen, J. van (1983). *Wat leert de Hoge Raad?: denkpatronen bij de Hoge Raad in de tachtiger jaren*.
- Scheltens, D. (1979). *Een beeld van recht. Bijzonder nummer AA dec. 1979*, pp. 43-50.
- Schirmeister, F. & K. Iest (1997). *Oefenrechtbank. Syllabus*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, Faculteit der Rechtsgeleerdheid.
- Scholten, P. (1974). *Algemeen Deel*. Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink (derde druk, eerste druk 1931)..
- Scholten, P. (1949). *De structuur der rechtswetenschap. Verzamelde Geschriften*. Zwolle: Tjeenk Willink.
- Scholten, P. & E.M. Meijers (red.) (1938). *Gedenkboek Burgerlijk Wetboek 1838 – 1938. handelsuitgave 1990*. Zwolle: Tjeenk Willink.
- Schreiber, G., Akkermans, H., Anjewierden, A., Hoog, de, R., Shadbolt, N., Velde, van der, W. & B. Wielinga (1999). *KNOWledge Management and Engineering. The CommonKADS methodology*. The MIT Press.
- Schreiner, A.T.M. (2004). *The Common Core of Trento. A ocio-Legal Analysis of a Research Project on European Private Law. 25/3 Recht der Werkelijkheid*.
- Schuyt, G.A.I. (ed.) (2004) *Leidraad voor juridische auteurs; voetnoten, bronvermeldingen, literatuurlijsten en afkortingen in Nederlandstalige publicaties. 4^e druk* Deventer: Kluwer.
- Schutter, B. de, (1998). *Rechtsmethodologie*. Antwerpen: Kluwer rechtswetenschappen.
- Sebus, G. (1984). *Wetgevingstechniek en de toegankelijkheid van de wet voor de burger*. Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink.
- Selz, O. (1922). *Zur Psychologie des productiven Denkens und des Irrtums. Eine experimentale Untersuchung*. Bonn: Cohen.
- Smith, C.E. (1998). *Feit en rechtsnorm: een methodologisch onderzoek naar de betekenis van de feiten voor de rechtsvinding en legitimatie van het rechterlijk oordeel*. Maastricht: Shaker Publishing.
- Soeteman, A. & A.J. Wolthuis (2003). *Syllabus Juridische argumentatie 2003*. Amsterdam: Vrije Universiteit.
- Soeteman, A. E.A. Huppés – Cluysenaer & L.K. van Zaltbommel (1992). *Taalbeheersing voor juristen. Rechtswetenschappelijke Reeks*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Soudijn, K. (1991). *Onderzoeksverslagen schrijven. Praktische handleiding bij het schrijven van scripties en andere werkstukken voor hbo en wo*. Bohn Stafleu van Loghem.
- Span, G. (1999). *CoCo*. <http://www2.unimaas.nl/~edit/>.
- Span, G.P.J. (1988). *De computer als tutor*. In Beek, J.F., Boerma, M.J.B. & Hurts, C.M.M. (1988). *Computer-Ondersteund Onderwijs in de Juridische Discipline*. Deventer: Kluwer. Span,

- G.P.J. (1992). LITES een intelligent tutorsysteem voor juridisch onderwijs. Maastricht: Universitaire Pers Maastricht.
- Spiecker, B., Levering, B. & A.J. Beekman (red.) (1982). Theoretische pedagogiek: opstellen. Meppel: Boom.
- Steels, L. (1987). The Deepening of Expert Systems. AICOM, vol. 0, no. 1, pp. 9 - 16.
- Stolker, C.J.J.M. (2004). Wat maakt een juridisch tijdschrift wetenschappelijk? NJB 30 juli 2004, afl. 28, p. 1409 - 1418.
- Stolker, C.J.J.M. (2003). 'Ja geleerd zijn jullie well!'. Over de status van de rechtswetenschap. NJB 11 april 2003, afl. 15, p. 766 – 778.
- Stolwijk, S.A.M. & M. Bosch (2002). Het bestuderen van arresten in strafzaken. In Arresten strafrecht/strafprocesrecht met annotaties ten behoeve van het onderwijs verzameld. Deventer: Kluwer.
- Storme, M. & Polak, J.M. (1983). De contacten en de samenwerking tussen België en Nederland in de rechtswetenschap en de rechtspraak. NJB nr. 12, 19 maart 1983, pp. 378-381.
- Temme, W. & van Willigenburg, T. (1988). Probleemgestuurd en Computergestuurd. Computer ondersteund onderwijs (COO) aan de Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Rijksuniversiteit Limburg in Maastricht.
- Theux, de A., Kovalovszky, I. & Bernard, N. (2000). Précis de méthodologie juridique. Les sources documentaires du droit. Bruxelles: Publications des Facultés universitaires Saint-Louis.
- Tijssen, H. (2003). de beoordeling van rechtswetenschappelijk onderzoek: een vak apart! NJB 23 juni 2003, afl. 24, p. 1218 - 1231.
- Tilanus, C.B. (1978). Een scriptie/rapport/artikel schrijven. Utrecht: Uitgeverij Het Spectrum.
- Tunkel, V. (1992). Legal Research. Law-Finding and Problem-Solving. Legal Practice Handbook. London: Blackstone Press Ltd..
- Twining, W. & Miers, D. (1991). How To Do Things with Rules. Law in Context. London: Weidenfeld and Nicolson (3d edition).
- Valbracht, J.G. (2003). Schrijfvaardigheid. Den Haag: Boom Juridische Uitgeverij.
- Valente, A. J.A. Breuker. & W. Van de Velde (1998). The CommonKADS Library in perspective, International Journal of Human Computer Studies, 49, 391 - 416.
- Valente, A. & Löckenhoff, Ch. (1993). Structure as guidance: a library of assessment models. In Proceedings of the EKAW. Toulouse: University of Toulouse.
- Valente, A. (1995). Legal Knowledge Engineering. A modelling approach. Amsterdam: IOS Press.
- Vakgroep wetenschapdynamica, Wetenschapsfilosofie & CREA Studium Generale (red). (1991). Wat is wetenschap? Inleidende collegereeks over het verschijnsel wetenschap. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Vanheule, D. Kempen, M. & A. van Overbeeke (2003). Hoe vind ik recht? Maklu.
- Veen, Th., Ch. Coppens, G. Donkers & S. Faber (red) (2004). Prominenten kijken om. Achttien rechtsgeleerden uit de Lage Landen over leven, werk en recht. Hilversum: Uitgeverij Verloren.
- Velden, van der, W.G. (1988). De ontwikkeling van de wetgevingswetenschap. Een rechtstheoretisch onderzoek. Lelystad: Koninklijke Vermande.
- Ven, van de J.J.M. (1983). Is rechtsgeleerdheid een wetenschap? Themis nr.2, 1983, pp. 132-147.
- Verheij, A.J. (2002). Vergoeding van immateriële schade wegens aantasting in de persoon. Nijmegen: Ars Aequi.
- Verheij, B., Hage, J., Meer van der T. & G. Span (2004). Vaardig met recht. Over casus oplossen en andere juridische vaardigheden. Den Haag: Boom Juridische uitgevers.
- Verschuren, P.J.M. (1986). De probleemstelling voor een onderzoek. Utrecht: Uitgeverij Het Spectrum.

Visscher

- Vlies, van der I., P. Hazewindus & H. Stout (1995) *Wetgevingspracticum. Syllabus deel I, Syllabus deel II en Opdrachten*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, Faculteit der Rechtsgeleerdheid.
- Vlies, I.C. van der (1991). *Handboek wetgeving*. Zwolle: Tjeenk Willink.
- Vlies, I.C. van der (1987). *Wetgevingsvraagstukken*. Nijmegen: Ars Aequi.
- Voermans, W.J.M. (1995). *Sturen in de mist, maar dan met radar: een onderzoek naar haalbare vormen van computerondersteuning bij het ontwerpen van regelingen*. Tilburg: Schoordijk Instituut.
- Vranken, J.B.M. (2005). *Mr. C. Asser's handleiding tot de beoefening van het Nederlands burgerlijk recht. Algemeen deel*. Deventer: Kluwer.
- Vranken, J.B.M. (2003). *Springen met lemen voeten. Preadvisie voor de Vereniging voor Wijsbegeerte van het Recht*. Concept November 2003.
- Vranken, J.B.M. (1996). *Algemeen Deel. Handleiding tot de beoefening van het Nederlands Burgerlijk Recht*. Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink. (General Part. Handbook for the study of the Dutch Civil Law).
- Vranken, J.B.M. & Giesen, I. (red..) (2004). *Codificatie en dynamiek; instrumenten ter begeleiding van de omgang met codificaties*. Den Haag: Boom Juridische Uitgeverij.
- Vranken, J.B.M. & Giesen, I. (red..) (2003). *De Hoge Raad binnenstebuiten: verslag van een experiment*.
- Vranken, J.B.M. & C.E.C. Jansen (2002). *Legal academic training requires teaching law from a comparative perspective*. AA (2002), 11, p. 854 – 859.
- Walther, S.R.B., Schurink, E., DeCraene, B.M.C. & J.G.C. Dohmen (2002). *Juridische Vaardigheden I. Reader*. Heerlen: Open Universiteit.
- Walther, S.R.B., Schurink, E. & B.M.C. DeCraene (1998). *Juridische Vaardigheden I. Werkboek*. Heerlen: Open Universiteit.
- Weber, M. (1922). *Wirtschaft und Gesellschaft*.
- Wees, J.G.L. van der, Renden, W.G. & M. Hertzberger (2002). *Internet voor juristen*. Deventer: Kluwer.
- Weizer, P.I. (ed.) (2004). *How to please the court: a moot court handbook*. New York: Lang.
- Werkgroep Tutoraat (2000). *Materiaal Academische Schrijfvaardigheid en bibliotheekvaardigheden voor rechtenstudenten*. FdR/UvA.
- Werkgroep Vaardigheden-onderwijs Rechten (1990). *Syllabus Vaardigheden I*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Wessels, B. (1992). *Juridische Vaardigheden. Voor universiteit en hoger beroepsonderwijs*. Deventer: Kluwer.
- Wiarda, G.J. (1988). *3 typen van rechtsvinding*. Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink (third edition, first edition 1963).
- Wieland, J.H. (1980). *Beschouwingen over hermeneutiek en rechtswetenschap*. RenR nr.2, 1980 pp.107-126.
- Winkel, L.C. (2003). *Behoud Leerstoelen Rechtsgeschiedenis en Metajuridica*. NJB 11 april 2003, afl. 15, p. 782 – 783.
- Wintgens, L.J. (ed.) (2005). *The theory and practice of legislation: essays in jurisprudence*. Ashgate: Aldershot.
- Witteveen, W. & Verschuuren, J. (red.) (2004). *De fascinatie; wat wetgevingsonderzoekers bezighoudt; berichten uit het Centrum voor wetgevingsvraagstukken*. Den Haag: Boom Juridische Uitgeverij.

- Wöretshofer, J. (red.) (2004). Juridische gespreksvaardigheden. CD-ROM. Utrecht: Digitale Universiteit.
- Zitzen, C. (1996). 'Verder geen vragen meer, edelachtbare'. Oefenrechtbank in elektronische vorm. OU Magazine, jaargang 1, nummer 4. pp. 16 - 18. Heerlen: Open Universiteit.
- Zouwen, J. van der (1971). De probleemstelling als probleem. Alphen aan de Rijn: Samson Uitgeverij.
- Zweigert K. & H. Kötz (1987). An Introduction to Comparative Law. Oxford: Clarendon Press